

TEMA MONOGRÀFIC
ESTELES I MENHIRS:
NOVETATS ENTORN L'ART
MEGALÍTIC DE CATALUNYA

PRESENTACIÓ

Esteles i menhirs: novetats entorn l'art megalític de Catalunya

El megalitisme ha estat considerat un dels fets més importants de les civilitzacions prehistòriques d'Europa occidental. Les poblacions ramaderes i agrícoles porten una vida sedentària i el temps lliure que els queda els porta a construir grans monuments funeraris, que amb el temps es van desenvolupant en formes diverses, acompanyats a la vegada de monòlits que conformaran també el paisatge megalític. La pròpia sedentarització de les poblacions permetrà la perduració de les seves edificacions durant segles.

I així neix també l'art megalític. Les grans lloses que formen els dòlmens dels monuments de vegades estan decorades i els menhirs o les esteles arriben a adoptar formes antropomorfes, que esdevenen veritables éssers de pedra. Sovint es tractarà de representacions d'avantpassats, altres cops seran símbols de divinitats ancestrals, però totes desprenen una gran bellesa pètria.

A Catalunya el panorama sobre l'art megalític (IV-III mil·lennis cal aC) ha canviat molt durant els darrers 30 anys, com a resultat d'un llarg procés d'acumulació de noves dades i coneixements. Mercès a les troballes que han estat producte d'excavacions preventives, es subratlla la importància que aquesta nova eina ha tingut i té per a l'arqueologia catalana des d'inicis dels anys 80 del segle XX.

Aquest procés ha tingut com a resultat final les troballes espectaculars de l'estàtua antropomorfa de Ca l'Es-trada (Canovelles, Vallès Oriental), l'any 2004; de les esteles antropomorfes decorades que formaven el dolmen simple dels Reguers de Seró (Artesa de Segre, Noguera), l'any 2007; de les esteles amb banyes de la Serra del Mas Bonet (Vilafant, Alt Empordà) l'any 2008; i de l'estàtua-menhir del Pla de les Pruneres a Mollet del Vallès (Vallès Oriental), l'any 2009.

ÉSSERS DE PEDRA. LES ESTÀTUES-MENHIRS I ESTELES ANTROPOMORFES DE L'ART MEGALÍTIC DE CATALUNYA

Estàtues-menhirs, esteles antropomorfes, art megalític, neolític final, Catalunya

Andreu Moya i Garra* **Pablo Martínez Rodríguez**** **Joan B. López Melción*****

Con los hallazgos de las estatuas-menhir de ca l'Estrada (2004), del Pla de les Pruneres (2009) y del conjunto escultórico de los Reguers de Seró (2007), el megalitismo catalán aporta las novedades más recientes y relevantes en cuanto al fenómeno europeo de la estatuaria antropomorfa del Neolítico Final. Es así como, Cataluña se sitúa en la primera línea de la investigación sobre el arte megalítico producido entre finales del IVº milenio y el IIIer. milenio. Las representaciones antropomorfas catalanas se revelan como unas manifestaciones con carácter propio y singular que, no obstante, comparten rasgos y vínculos con otros grupos figurativos próximos, caso del del Rouergue o el del Languedoc.

Estatuas-menhires, estelas antropomorfas, arte megalítico, Neolítico Final, Cataluña

A travers les découvertes des statues-menhirs de ca l'Estrada (2004), de Pla de les Pruneres (2009) et de l'ensemble de sculptures des Reguers de Seró (2007), le mégalithisme catalan apporte les nouveautés les plus récentes et les plus significatives pour ce qui est du phénomène européen de la pratique statuaire anthropomorphe du néolithique final. C'est ainsi que la Catalogne se place à la première ligne de la recherche sur l'art mégalithique produit entre la fin du 4ème millénaire et le 3ème millénaire. Les représentations anthropomorphes catalanes se présentent comme des manifestations à caractère propre et singulier, qui toutefois, partagent des traits et des liens avec d'autres groupes figuratifs proches, comme celui du Rouergue ou celui du Languedoc.

Statues-menhirs, stèles anthropomorphes, art mégalithique, Néolithique final, Catalogne

With the finds of the statue menhirs at Ca l'Estrada (2004), Pla de les Pruneres (2009) and the sculptures at Reguers de Seró (2007), Catalan Megalithism is contributing the latest and most important new developments in the European phenomenon of Final Neolithic anthropomorphic statuary. Catalonia is now at the forefront of research on the Megalithic art produced between the late 4th and the 3rd millenniums. Although Catalan anthropomorphic representations have been shown to have a character of their own, they share features and links with other nearby figurative groups, including those in Rouergue and Languedoc.

Statue menhirs, anthropomorphic steles, Megalithic art, Late Neolithic, Catalonia

INTRODUCCIÓ

Les societats megalítiques neolítiques tenen en l'anomenat art megalític un dels seus vehicles d'expressió, una producció que aplega múltiples manifestacions artístiques realitzades amb diferents tècniques que esdevenen l'exteriorització d'uns codis socials i ideològics que els prehistoriadors tenim el repte de desxifrar. La representació de la figura humana esdevindrà l'eix vertebrador d'aquestes expressions artístiques neolítiques (Van Berg/Cauwe 1995; D'Anna 2002a, 247), d'una banda, materialitzades amb produccions en petit format –estatuetes, figuretes, plaquetes, ídols– i, de l'altra banda,

representades per l'aparició de la gran estatuària en pedra –esteles antropomorfes i estàtues-menhirs–.

L'estatuària antropomorfa megalítica és, sens dubte, un dels fenòmens més singulars, sorprenents, emblemàtics i suggeridors del neolític final-calcolític. El fenomen –plural, ric i divers– viu el seu màxim desenvolupament durant el III mil·lenni amb les representacions antropomorfes en gran format, ja gestades des de mitjan el IV mil·lenni. Temes constants de debat i controvèrsia són tant el de l'origen del fenomen (difusió oriental o occidental, orígens independents que convergeixen envers una certa cohesió...) com el del significat i interpretació d'aquestes representacions (expressió d'una mateixa ide-

* Arqueòleg d'Illirita Arqueologia SL. Membre del Grup d'Investigació Prehistòrica de la Universitat de Lleida. andreumoya@gmail.com

** Arqueòleg. Membre del Seminari d'Estudis i Recerca Prehistòrica (SERP), Universitat de Barcelona. pablomartrod@gmail.com

*** Arqueòleg i professor de Prehistòria de la Universitat de Lleida. Membre del Grup d'Investigació Prehistòrica de la Universitat de Lleida.

joanlopez@historia.udl.cat

ologia, expressió d'una religió comuna i icones de déus, imatges d'ancestres i símbols de llinatges, figures protectores...), més encara quan les diferents manifestacions eclosionen, no sempre de forma sincrònica, en àrees distintes, amb especificitats pròpies i particulars però que, alhora, participen de lligams i símbols comuns.

Tanmateix, independentment de les lectures i interpretacions, aquestes manifestacions esdevenen l'expressió precisa d'un context històric i cultural, d'un pensament simbòlic i d'un context social (Gallay 1995a, 109-112; 1995b, 180-187). L'estatuària antropomorfa megalítica esdevé un document arqueològic de primer ordre que cal tenir present a l'hora de caracteritzar les comunitats neolítiques que elaboraren aquestes grans imatges com a símbols propis d'expressió, d'identificació i de referència, reconeguts com a elements d'identitat pels grups que les produeixen i, possiblement, com a element de diferenciació per a la resta.

El fenomen de l'estatuària antropomorfa del neolític final-calcolític es desenvolupa a escala europea i amb discontinuïtats des de les mars Bàltica i d'Azov fins a la façana atlàntica. És, però, certament rellevant l'alta densitat que presenten les terres de l'Europa occidental, especialment a l'entorn de l'arc alpí i del Migdia francès on s'han definit diferents grups escultòrics amb identitat pròpia en què els grups llenguadocià, provençal, del Roergue, de Sion-Aosta i del Trentino-Tirol del Sud en són els màxims exponents.

En aquest context, Catalunya no s'havia prodigat mai com una de les múltiples regions on el fenomen prenia caràcter propi; ans al contrari, apareixia com una àrea marginal, pràcticament òrfena de qualsevol manifestació. Només fa falta donar un cop d'ull als treballs que fan balanç del fenomen per copsar com les terres catalanes passen desapercebudes dins del conjunt ibèric i es mostren mancades de qualsevol referència (De Marinis 1994; Van Berg/Cauwe 1995; D'Anna 2002a; 2002b; D'Anna/Renault 2004; Maillé 2010). Tanmateix, fa uns anys ja s'advertia que la marginalitat de l'art megalític català era tan sols aparent, causada pels dèficits i les mancances de la recerca (Bueno/Balbín 2000). Deu anys després d'aquesta anàlisi, podem afirmar que el panorama s'ha capgirat completament, en especial en allò que afecta a la gran estatuària antropomorfa, i així ja se'n fa ressò la recerca peninsular més recent (Bueno *et al.* 2007; 2009; 2010).

Més enllà de les investigacions sobre gravats rupestres prehistòrics a les terres empordaneses d'en J. Tarrús i els seus col·laboradors (Gay *et al.* 1998; Carreras *et al.* 2005), de les investigacions d'en J. Castany (2004) als megàlits del Solsonès (Castany/Guerrero 2003) i de tre-

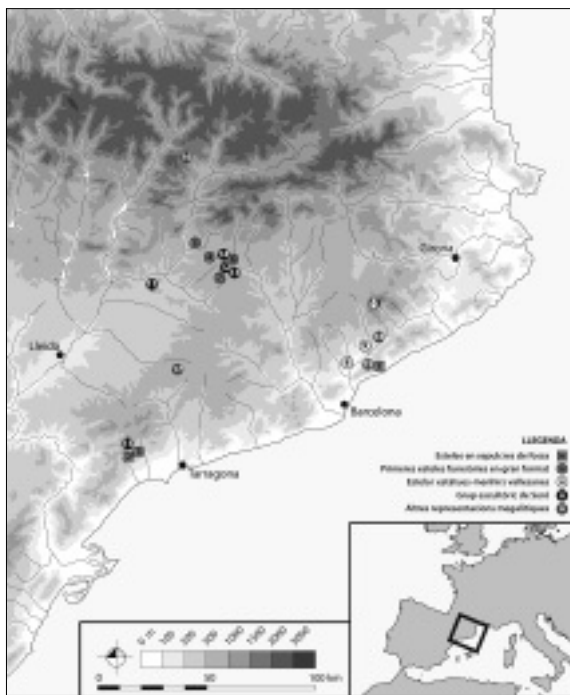
balls d'estudiosos i afeccionats en relació a gravats i inscultures (González 2003; Torres 2004), les novetats més actuals i sorprenents provenen, d'ençà del 2004, de l'arqueologia preventiva. Aquestes actuacions han permès situar Catalunya en el mapa del fenomen de l'estatuària antropomorfa del neolític final-calcolític i fer-ho, a més, amb veu pròpia.

Les troballes de l'estàtua-menhir de Ca l'Estrada l'any 2004, del conjunt escultòric dels Reguers de Seró l'any 2007 i, la més recent, de l'estàtua-menhir del Pla de les Pruneres l'any 2009 han posat sobre la taula la qüestió de l'existència i l'abast de la gran estatuària antropomorfa megalítica en terres catalanes, de tal manera que han suposat un punt d'inflexió en la valoració del fenomen a casa nostra. L'estudi i contextualització d'aquestes peces han comportat la localització de noves mostres d'estatuària així com, a més, la redescoberta i revisió d'antigues troballes –algunes de les quals actualment perdudes– que havien passat gairebé desapercebudes o romanien pràcticament en l'oblit. En conseqüència, a la llum dels nous descobriments i de les darreres recerques podem afirmar que Catalunya es troba plenament integrada en el fenomen de l'estatuària antropomorfa del neolític final-calcolític europeu.

Pel que fa a l'origen de la gran estatuària antropomorfa catalana pot considerar-se que arrela en el neolític mitjà. Com a precedents de les manifestacions catalanes poden esmentar-se les esteles emprades com a marcadors funeraris d'alguns sepulcres de fossa al Vallès i de la serra de Prades i les esteles antropomorfes en gran format aparegudes al Solsonès. Però, el punt més àlgid del fenomen es viu durant el neolític final, entre la segona meitat del IV mil·lenni i, especialment, durant el III mil·lenni, moment en què eclosionen bona part de les representacions antropomorfes escultòriques catalanes. La localització de les manifestacions denota, ara per ara, una concentració significativa en tres zones força acotades dins de la geografia catalana: l'Alt Empordà, el Vallès Oriental i l'àrea entre la vall mitjana del Segre i les serres que fan partió entre les comarques del Solsonès i la Segarra. Creiem, a més, que aquests agrupaments reflecteixen l'existència d'uns territoris gràfics que, en el cas de l'àrea Segre-Solsonès, és a més l'evidència d'un conjunt escultòric homogeni i l'expressió d'un possible grup cohesionat.

L'objectiu d'aquest treball és, doncs, posar al descobert aquests "éssers de pedra" de l'estatuària neolítica catalana per cridar l'atenció sobre la seva magnitud i significació dins la globalitat del fenomen¹ (fig. 1). Davant les darreres descobertes catalanes, i lluny de voler fer una

1.- Aquest article se centra especialment en les manifestacions escultòriques identificades a la zona del Vallès i a l'àrea del Segre-Solsonès. S'obvien, doncs, les representacions antropomorfes de les terres empordaneses que són analitzades en un article específic en el aquest mateix dossier de la revista *Cypsela* (Rosillo *et al.* 2010, 43-59).

Figura 1. Localització de l'estatuària antropomorfa catalana catalogada i de les altres representacions megalítiques inventariades:

1. Estela del Sant Genís de Vilassar (Vilassar de Dalt, Maresme)
2. Esteles dels Valls (Riudecols, Baix Camp)
3. Estela de la Bòbila Casals (Riudecols, Baix Camp)
4. Estela de la Costa dels Garrics II del Caballol (Pinell, Solsonès)
5. Estela dels Trossos dels Perers (Pinell, Solsonès)
6. Estela de Través-Font de Plata (Clariana de Cardener, Solsonès)
7. Estela de la Vila de Llanera (Torà, Segarra)
8. Estàtua-menhir del Pla de les Pruneres (Mollet, Vallès Oriental)
9. Estàtua-menhir de Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental)
10. Estela de la Sitja del Llop (Montseny, Vallès Oriental)
11. Conjunt escultòric dels Reguers de Seró (Artesa de Segre, la Noguera)
12. Roc de la Mare de Déu (Riner, Solsonès)
13. Estela de Ganonells (Riner, Solsonès)
14. Estela de la Bassa del Boix (Llobera, Solsonès)
15. Estela d'Arbolí (Baix Camp)
16. Menhir del Cantó (Montferrer-Castellbò, Alt Urgell)
17. Pedres decorades de Passanant (Conca de Barberà)
18. Pedra de Llinàs (Montmeló, Vallès Oriental)
19. Menhir de Castellruf (Santa Maria de Martorelles, Vallès Oriental)

article concloent, ens trobem amb la necessitat de reallitzar una revaloració de les manifestacions antropomorfes en gran format del neolític final català, presentar un estat de la investigació i definir els plantejaments en què s'emmarca la casuística catalana. Però, sobretot, volem elevar l'especificitat de les figuracions catalanes al lloc que li correspon dins del conjunt del fenomen europeu.

INVENTARI DE LES ESTÀTUES-MENHIRS I ESTELES ANTROPOMORFES DE CATALUNYA

ELS PRIMERS EXEMPLES D'ESTATUÀRIA

Els primers exemples d'utilització d'esteles com a possibles símbols de figures antropomorfes associades, a més, a inhumacions els trobem en alguns sepulcres de fossa: Sant Genís de Vilassar (Vilassar de Dalt, Maresme) i els Valls (Riudecols, Baix Camp) (Muñoz 1965).

El primer cas s'ha descrit com una estela de calcària en posició gairebé vertical –de 150 cm de longitud, 90 cm d'amplada i 15 cm de gruix– que devia marcar la posició de la tomba (Muñoz 1965, 29). En les dues tombes dels Valls de Riudecols hi havia unes petites esteles verticals prop del cap de l'inhumat (Vilaseca 1945; Muñoz 1965, 302).

Però, és al Solsonès on trobem els primers exemples d'esteles exemptes. Són figures molt simples que es troben repicades, amb una marcada forma semicircular en la part superior i que, puntualment, comencen a presentar algun tipus de gravat. Amb el temps, quan el fenomen de l'estatuària megalítica evolucioni, aquestes representacions es faran més complexes i s'enriquiran amb motius decoratius.

Estela de Costa dels Garrics del Caballol (fig. 2.1)

- Origen: Megàlit de Costa dels Garrics II del Caballol (Pinell, Solsonès, Lleida).

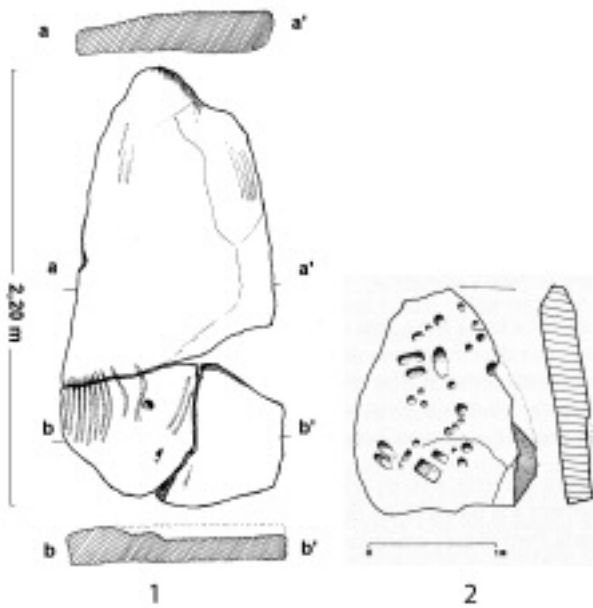
- Dimensions: 220 x 115 x 35 cm

- Suport: Gres

- Descripció de la troballa: Es va trobar trencada sobre un túmul de terra i pedres planes i clavades sense una disposició organitzada que es localitzava a només 3 m al nord del megàlit de Costa de Garrics II. Un dels fragments de la llosa es conserva encara dret sobre el túmul, orientat en sentit est-oest i amb una inclinació d'uns 75° envers el nord.

- Context arqueològic: El context més immediat es troba definit per la necròpolis de Costa dels Garrics del Caballol, conjunt funerari del qual formaria part l'estela i dues cambres megalítiques datades a l'entorn de mitjan IV mil·lenni cal. ANE (Castany 2008, 199-220 i bibliografia citada).

- Datació: Mitjan IV mil·lenni. Neolític mitjà. L'estela es considera sincrònica del sepulcre funerari al qual es troba associada, Costa dels Garrics II (Castany 2008, 220), datat per radiocarboni a partir d'una mostra d'ossos de l'individu masculí del nivell 2: 4860±90 BP (UBAR-209), calibrada a 2 sigmes 3760-3526 cal. ANE. També ha estat datat el sepulcre Costa dels Garrics I (Castany 2008, 205) a partir d'una mostra d'ossos de restes inhumades: 4950±70 BP (UBAR-127), calibrada a 2 sigmes 3943-3638 cal. ANE.

Figura 2. A dalt, estela de Costa de Garrics del Caballol (Castany 2008, 212, fig. II,110); a sota, estela dels Trossos dels Perers (Castany 2008, 197, fig. II,99).

14

- Estat de conservació: Segons es recull en la bibliografia (Castany 2008, 212), l'estela es troba fracturada possiblement a causa d'un llamp. Parcialment tombada sobre el túmul en què es trobava erigida, se'n conserven almenys tres fragments i en manca una part del quadrant inferior dret. El suport es troba força erosionat.

- Descripció de la peça: Gran llosa de forma ametllada i secció pseudorectangular amb els angles treballats. La superfície frontal es troba decorada amb una petita clotxa o cúpula i una sèrie d'acanalats de desenvolupament longitudinal amb diversos recorreguts –rectilini, ondular i angular– que es concentren específicament a l'angle inferior esquerre del suport. No obstant això, puntualment, aquesta mena de decoració en solcs també s'insinua, força erosionada, en l'extrem superior de la peça. Desconeixem si tota la superfície frontal es trobava originalment decorada, per bé que les representacions ornades pràcticament només s'han conservat en la part del fragment d'estela que es trobava bocaterrosa i protegida de l'erosió. S'ha assenyalat que la silueta estilitzada de la pedra prefigura una representació antropomorfa, accentuada per la lleugera separació del cos i la part cefàlica superior del suport, que pren forma ogival. A més a més, s'ha relacionat el tipus d'ornamentació amb les representacions de tipus atlàntic.

Estela dels Trossos dels Perers (fig. 2.2)

- Origen: Megàlitz dels Trossos dels Perers del Mas Estany de Madrona (Pinell, Solsonès, Lleida)

- Dimensions: 165 x 150 x 25 cm

- Suport: Gres

- Descripció de la troballa: Segons les dades recollides per J. Castany (2008, 195-198), el sepulcre fou descobert l'any 1978 pel propietari del Mas l'Estany en el marc del condicionament d'uns terrenys pel conreu agrícola. Aquests treballs destruïren el megàlitz; tanmateix, algunes de les lloses que el constituïen foren recuperades i apilades al marge del camp. L'any 1989 fou reconstruït el sepulcre en un nou emplaçament cedit pel propietari del Mas l'Estany, vora el qual també fou reconstruït el megàlitz de Santes Masses. El sepulcre ha estat bastit de nou a partir de la informació del seu descobridor, segons el qual es tractava d'una cambra soterrada de planta rectangular delimitada per 4 o 5 ortostats i una llosa de coberta plana que es trobava arran de terra. Només es recuperaren dos dels ortostats originals i la llosa de coberta; la resta d'elements han estat restituïts amb lloses de pedra de la zona.

- Context arqueològic: Desconegut. No es té constància de l'existència de restes antropològiques ni d'aixovar funerari.

- Datació: IV mil·lenni. Neolític mitjà, fàcies Solsoniana. L'ús funerari del sepulcre s'ha de datar dins la primera meitat del IV mil·lenni (Castany/Guerrero 2003, 319).

- Estat de conservació: Força bo, tot i que es troba trencat en l'extrem inferior dret i evidencia les marques deixades per la rella de l'arada.

- Descripció de la peça: Pedra de forma ametllada amb els angles arrodonits i lleugerament repicats. A més a més, una de les superfícies de la llosa presenta una vintena de clotxes i cúpules circulars repicades de dimensions i profunditats variades, a més de vuit relleus rectangulars, sis dels quals es troben aparellats. La distribució d'aquests elements no respon a un patró organitzat.

Les evidències d'ésser un suport treballat i la seva forma fan plantejar-se la possibilitat que es tracti d'una estela reaprofitada com a coberta de sepulcre. Tanmateix, no es compta amb dades concloents i cal considerar aquesta interpretació com hipotètica. En aquest sentit, l'existència de petites cúpules, reguerons i altres gravats en cobertes i altres elements megalítics és troba documentat a bastament en el registre arqueològic català (Gay *et al.* 1996-1997; Tarrús *et al.* 1998; 2002), com també és especialment comuna la vinculació de la decoració de clotxes en menhirs i representacions antropomorfes (Bueno/Balbín 1992; 2000; Bueno *et al.* 2007; 2009).

Estela de Través-Font de Plata (fig. 3)

- Origen: Través (Clariana de Cardener, Solsonès, Lleida)

- Dimensions: 216 x 138 x 32 cm

- Suport: Gres

- Descripció de la troballa: J. Serra Vilaró (1950, 122) recull la descoberta d'aquesta estela interpretada, en

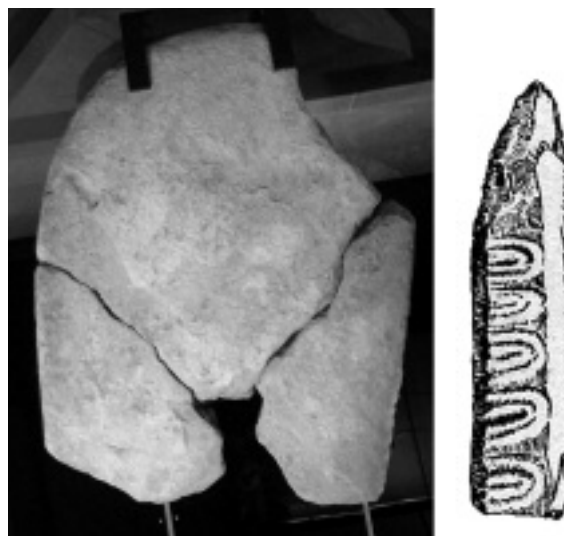
Figura 3. Estela de Través-Font de Plata.

el seu dia, com un hemidolmen. Segons les dades orals recollides per Serra Vilaró, la llosa aparegué enmig d'un camp de la finca Través on dificultava les tasques agrícoles. Per aquest motiu, el pagès l'oferí a uns paletes que la tragueren del camp i se l'emportaren, a la casa Font de Plata, per emprar-la com a llosa d'un balcó. Actualment es troba a l'exterior de Can Cots. Les persones que extragueren la llosa assenyalaren que el suport constituïa la coberta d'un sepulcre que es trobava sostinguda per una columna de secció ovoide totalment treballada.

- Context arqueològic: Per les referències conegudes, aquesta llosa correspon molt probablement a una antiga estela reaprofitada com a coberta d'un sepulcre. Se'n desconeix l'emplaçament original i només es tenen dades aproximades del context de reutilització en el sepulcre funerari de Través. Les restes inhumades aparegueren acompanyades amb diversos elements d'aixovar (Cura 1974; Mañé 2005), algunes de les quals (un punyal de llengüeta i una placa rectangular de pedra sorrenca polimentada) eren de filiació campaniforme (Brandherm 2000), encara que la relació amb la resta de materials no queda clara.

- Datació: IV mil·lenni.

- Estat de conservació: Bona. Serra Vilaró (1950, 122) assenyalà que la cara superior presentava les traces de la rella de l'arada que foren realitzades quan l'estela es trobava emplaçada com a coberta del sepulcre funerari.

Figura 4. A l'esquerra, estela de la Vila de Llanera tal com devia estar disposada originalment; a la dreta, dibuix dels gravats del lateral dret (Serra Vilaró 1927, 156, fig. 158).

- Descripció de la peça: Es tracta d'una gran estela de pedra sorrenca treballada, amb tot el contorn superior i els laterals repicats per tal de donar-li una forma d'"U" invertida amb el cos rectangular i coronat en semicercle. En la nostra visita a la masia de Can Cots s'ha constatat que l'estela es troba tombada en un racó del jardí del mas. Només s'ha pogut analitzar una de les cares, la qual no presenta cap motiu gravat ni sembla mostrar cap repicat. Per contra, la cara de bocaterrosa no s'ha pogut examinar.

Si bé no és segura la seva atribució original com a estela, reaprofitada posteriorment com a tapa del sepulcre, el treball de repicat del seu contorn així ens ho fa pensar.

Estela de la vila de Llanera (fig. 4)

- Origen: El Coll (Llanera, Torà, Segarra, Lleida)

- Dimensions: 135 x 107 x 26 cm.

- Suport: Calcària

- Descripció de la troballa: La llosa es va trobar isolada tombada enmig d'un camp, sense cap altre element o construcció que s'hi pogués relacionar.

- Context arqueològic: Desconegut. No es va fer cap excavació. J. Serra Vilaró (1927, 155-156) relacionà la pedra amb la coberta d'un hemidolmen.

- Datació: IV mil·lenni.

- Estat de conservació: L'estela està en bon estat, si bé es troba trencada en tres fragments i li manquen una part de la capçalera i de la base. Malgrat tot, es troba restituïda i exposada al Museu Diocesà i Comarcal de Solsona. Val a dir, però, com d'altra banda ja s'ha assenyalat (López *et al.* 2010, 114), que l'estela es troba museïtzada a l'inversa de com devia trobar-se plantada de forma exempta.

Figura 5. Estàtua-menhir del Pla de les Pruneres.

- Descripció de la peça: Es tracta d'una llosa de forma d'U invertida, amb un cos de tendència rectangular i la part superior semicircular. Presenta totes les superfícies treballades i repicades. Els elements decoratius es limiten a un dels laterals, mentre les superfícies frontal i dorsal no mostren cap element gravat. La decoració del lateral es concreta en una alineació de 5 motius contigus cadascun dels quals es troba definit per dos semicercles concèntrics. Aquest seguit d'elements en baix relleu resulten de difícil interpretació. Serra Vilaró (1927, 156) els descriu com a ferradures i, en base als treballs de L. Siret, els relaciona amb representacions d'aigua i símbols del principi fecundant o el déu Oceà. D'altra banda, J. L. Maya (1977, 94) havia assenyalat la similitud de la decoració de l'estela de Llanera amb la d'un dels ortostat del dolmen de Pola de Allande (Astúries).

Tanmateix, la lectura antropomorfa sembla òbvia a partir de la morfologia del suport. En aquest sentit, als laterals d'aquestes estàtues s'acostumen a trobar representats els braços de les figuracions i els elements que s'hi troben esculpits acostumen a tenir gran càrrega simbòlica: armes, penjolls, collars, bàculs... D'aquesta manera, els motius semicirculars del lateral de l'estela de Llanera podrien correspondre a la representació d'algun ornament dels braços, com ara una sèrie de braçalets de pectuncle, a bastament documentats en el registre arqueològic de la regió, com ara a la caixa de Montjuïc d'Altés (Bassella, Alt Urgell) (Castany 2008) o al jaciment de Ca l'Oliaire (Berga, Berguedà) (Martín *et al.* 2005). Durant el neolític mitjà aquests braçalets es consideren com un element de prestigi, de la mateixa manera com ho són les denes de variscita, el sílex melat o l'obsidiana. Per tant, la possibilitat que aquest element estigués simbolitzat a l'estela de Llanera no faria res més que atorgar més rellevància, prestigi o estatus a la persona representada.

LES ESTÀTUES-MENHIRS VALLESANES

A la zona del Vallès tenim dues figures que no presenten uns motius esculpits prou similars com perquè permetin defensar una unitat escultòrica o parlar d'un grup figuratiu. Si bé la figura de Ca l'Estrada es troba trencada, es poden observar i identificar tot un seguit de motius que, de la mateixa manera que la figura del Pla de les Pruneres, li proporcionen un lligam estret amb els grups figuratius del Roergue i del Llenguadoc. La figura identificada a l'estela de la Sitja del Llop és totalment diferent perquè es troba gravada juntament amb altres motius que resten per interpretar, però té unes similituds clares amb tot el fenomen de l'estatuària megalítica.

Estàtua-menhir del Pla de les Pruneres (fig. 5-7)

- Origen: Jaciment del Pla de les Pruneres (Mollet, Vallès Oriental, Barcelona)

- Dimensions: 490 x 113 x 96 cm
- Suport: Arcosa
- Descripció de la troballa: Es va localitzar durant les feines dels rebaixos mecànics del pàrquing situat al Pla de les Pruneres, a 8 metres de profunditat. Les mesures i el pes de la peça ens indica que no podia estar molt lluny del seu emplaçament original.
- Context arqueològic: Es va localitzar en posició secundària en un context de terrasses i deposicions al·luvials amb una estratigrafia que testimoniava una continuïtat d'episodis de riuades amb circulació trenada que han anat modificant i alterant el relleu.
- Datació: 3300-2200 a. de la n. e. Neolític final, fàcies cultural Véraza.
- Estat de conservació: Es troba fragmentada en dos punts a causa de les feines de pilotatge dels murs laterals del pàrquing i presenta algunes marques de la màquina retroexcavadora que la va aixecar. Alguns motius de la part dreta de la cara van ser erosionats per les sorres i graves que les riuades van arrossegat per sobre una vegada la peça ja era caiguda. La resta de la peça es conserva molt bé.
- Descripció de la peça: L'estàtua-menhir del Pla de les Pruneres, coneguda també com a menhir de Mollet (Bosch 2010), és una representació antropomorfa explícita imponent que presenta decoració esculpida per tots els seus costats.

Tota la superfície del suport ha estat repicada, des de la base inferior fins a la punta superior. A la part frontal de la peça trobem esculpida en baix relleu la cara de la figura amb la representació de la clàssica "T" facial, pròpia de les figures del grup llenguadocià (D'Anna 1977) que també es troba en altres representacions similars d'arreu d'Europa. A banda i banda d'una franja vertical que representa el nas es troben esculpits els dos ulls a sobre dels quals i en connexió amb el nas, es troba una franja horitzontal que representa les celles.

A banda i banda de les celles trobem uns motius en baix relleu de forma corbada que baixen verticalment vers l'exterior i que, en llurs extrems inferiors, giren sobtadament cap a l'interior. Interpretem aquests motius com els braços que, disposats de forma vertical, descendeixen paral·lelament a banda i banda de la cara. El gir que presenten aquests braços en els seus extrems inferiors només s'observa clarament en la part esquerra de la figura; per contra, la part dreta de l'escultura es troba molt erosionada i aquest element només l'hem pogut veure amb un joc de llums i ombres molt precís. Representacions de braços amb un esquema similar –localització, orientació, mesures i morfologia– i que acaben amb la figuració de les mans, les trobem també a les esteles del Llenguadoc (Arnal 1976; D'Anna 1977; 2002), com ara a les estàtues de Maison-Aube, Collongues i Rosseironne.

Sobre les celles trobem un dels forats realitzats pels pilotatges de l'obra que ha fet perdre un motiu escul-

Figura 6. Detall de la cara amb T facial de l'estàtua-menhir del Pla de les Pruneres.

Figura 7. Detall dels gravats del dors de l'estàtua-menhir del Pla de les Pruneres.

pit, del qual només se'n conserva un petit fragment a uns 12 cm per sobre de la cella esquerra de l'estàtua. A les figures de Maison-Aube (Gard, França) i del Bon Diablot (Vall d'Alzon, França) a sobre de les celles també tenen esculpit un element de forma horitzontal que seria una línia que tancaria el cap per la part superior.

A la banda posterior de la peça i a l'alçada de la cara tenim dues línies que volen formar dos elements simètrics en forma de "M" amb els angles superiors corbats, que identifiquem com la representació de les dues escàpules, element o tret morfològic que es troba únicament representat a algunes de les estàtues-menhirs del grup del Roergue (Avairon, França). Els motius situats a sota podrien representar algun tipus de peça de roba que desconeixem, si bé un motiu similar en forma de semicercle identificat a les esteles 8, 18 i 23 del Petit-Chasseur ha estat interpretat pels seus investigadors com bosses que penjarien d'un cinturó o faixa (Gallay 1995b; Corboud/Curdy 2009).

Els motius organitzats verticalment a la banda dreta en forma de "C" resulten de difícil interpretació però tenen clars paral·lels al món atlàntic ara com l'estela de Pola de Allande (Astúries) (Blas Cortina 1997). Durant la redacció d'aquest treball hem acabat l'estudi monogràfic d'aquesta peça i del jaciment on fou descoberta, que es publicarà properament (Martínez per publicar).

18

Estàtua-menhir de Ca l'Estrada (fig. 8)

- Origen: Jaciment de Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental, Barcelona)

Figura 8. Dors i lateral de l'estàtua-menhir de Ca l'Estrada.

- Dimensions: 93 x 30 x 24 cm

- Suport: Gres

- Descripció de la troballa: Localitzada en posició secundària en el paleocanal PC-418 juntament amb altres grans pedres i materials ceràmics arrossegats en diferents episodis geològics. L'estat de la peça, encara que en part fracturada, ens indica que no podia haver estat arrossegada des de molt lluny.

- Context arqueològic: La troballa d'una figura antropomorfa esculpida sobre roca, datada al neolític antic cardial, de tres estructures de combustió de grans dimensions que corresponen a una cronologia de neolític final (Fortó *et al.* 2008b) i d'un recinte de fossats del període calcolític (Fortó *et al.* 2005b; 2006), reforcen la idea de l'existència d'un "espai amb unes connotacions especials" on es podrien celebrar trobades o cerimònies potser de caire religiós (Fortó *et al.* 2005a; 2008a; Martínez *et al.* en premsa).

- Datació: 3300-2200 a. de la n. e. Neolític final, fàcies cultural Véraza.

- Estat de conservació: La peça es troba fragmentada i hem perdut una part de la representació. La figura presenta petites escletxes consolidades per la pròpia carsificació del terreny on va ser trobada.

- Descripció de la peça: Els trets gravats sobre aquesta peça es marquen en solc per repicat i posterior abrasió, o en baix relleu. A la cara lateral esquerra s'aprecia l'esquena i el braç que baixa verticalment en negatiu i, a mitja alçada, gira cap endavant i presenta horitzontalment la mà esquerra, amb els cinc dits en positiu. A sobre d'aquesta mà observem un seguit de línies verticals que podrien representar algun objecte, com ara un ceptre o una arma, o que podrien tractar-se dels plecs de la capa o abríc que vestiria la figura i que passarien sota el braç cap endavant de la mateixa manera que a la figura de Saint-Sernin (Serres 1997; Philippon 2002). A sota de la mà tenim un espai que es troba repicat, fet freqüent a les estàtues del grup del Roergue, que s'interpreta com la preparació del suport de pedra escollit que posteriorment es treballarà.

Uns centímetres per sota d'aquest espai repicat veiem dues línies que, orientades verticalment i de forma paral·lela, podrien representar els dos dits exteriors del peu esquerre. Desgraciadament, la peça de Ca l'Estrada es troba trencada en aquest punt i no podem assegurar-ne la interpretació.

A la part posterior de la figura s'aprecia un seguit de línies verticals realitzades amb solc i posterior abrasió, que interpretem com els plecs de la capa o abríc de la figura representada. Aquest motiu posa de manifest les similituds de la figura de Ca l'Estrada amb les del grup del Roergue, com ara les estàtues-menhir de Saint-Sernin, Saint-Maurice d'Orient, La Prade... (Serres 1997; Philippon 2002). La interpretació d'aquest motiu resulta evident a partir del descobriment de l'home d'Ötzi als Alps on es va trobar conservat l'abríc o capa rea-

litzada amb fibres vegetals que duia aquell home (Spindler 1995). Sobre els plecs d'aquesta capa o abríc podem veure un seguit de línies verticals més petites i estretes que podrien representar els cabells de la figura.

Al costat dret dels plecs de la capa i a mitja alçada de la figura trobem un petit cercle d'uns tres centímetres de diàmetre que en les figures franceses s'han interpretat com a tatuatges.

La fractura del bloc de gres per la cara frontal de la figura ens ha fet perdre detalls interessants. A l'alçada del cap, a la banda lateral esquerra tenim dues línies horitzontals que es troben seccionades per la fractura de la peça, i que entenem com dos tatuatges horitzontals que anirien situats a banda i banda del nas.

Els trets distintius d'aquesta estàtua-menhir són les quatre cassoletes que podem observar, disposades en forma de creu, sobre el que seria el cap de la figura. Aquest motiu no es documenta a les estàtues-menhirs del grup del Roergue però sí és present en lloses de dòlmens i menhirs de Catalunya on els prehistoriadors catalans pensen que s'ha d'interpretar en sentit cultural, com per exemple relacionat amb algun ritus de recollida d'aigua de pluja (Duch 2004).

Estela de la Sitja del Llop (fig. 9)

- Origen: Cabana de la Sitja del Llop (Montseny, Vallès Oriental, Barcelona).
- Dimensions: 199 x 106 x 42 cm
- Suport: Gres
- Descripció de la troballa: Hi ha una breu nota sobre el seu descobriment (Vilardell/Castells 1976). Fins al 2009 l'estela es trobava reemprada com a material constructiu en una de les parets de la barraca de pastor citada, en el monticle conegut com la Sitja del Llop o turó del Poliol o de la Roca Roja, al Pla de la Calma de Montseny.
- Context arqueològic: Durant els treballs d'extracció

d'aquesta pedra es va realitzar una excavació arqueològica que va donar resultats negatius.

A les proximitats del Montseny hi ha dues zones megalítiques destacades com són la Serra de l'Arca (Aiguafreda) i la Serralada Litoral-Depressió Pre-litoral, on trobem un nombrós conjunt de monuments megalítics amb d'altres exemples d'art megalític.

- Datació: Neolític final, fàcies cultural Vèraza.

- Estat de conservació: L'any 2005 va sofrir algunes agressions que van provocar l'erosió d'alguns gravats, fet pel qual el 2009 el Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya va promoure una intervenció amb l'objectiu d'extreure l'estela del lloc de reutilització per restaurar-la. S'ha fet una còpia que restarà al lloc originari i l'estela roman en un espai condicionat a l'entrada del poble del Montseny. El monument es troba en tràmits per ser declarat Bé Cultural d'Interès Nacional.

- Descripció de la peça: L'estela correspon a un bloc de gres que presenta decorada una de les grans cares planes. Aquest suport hauria estat més gran perquè alguns dels motius decorats es troben trencats. Els gravats consisteixen en elements circulars i línies rectes, que resulten molt difícils d'interpretar. El motiu amb cercles concèntrics es repeteix quatre vegades amb una cassoleta al centre. Hi ha també altres motius circulars i alguns motius en línia recta que es troben isolats o sense relació aparent amb els altres motius.

Malgrat això, pensem que es pot fer alguna interpretació sobre un conjunt de motius que creiem s'haurien de llegir agrupats. Es tracta de la representació d'una possible figura femenina situada en la part esquerra de la peça. Estaria formada per la representació del cap, amb dues línies concèntriques i una cassoleta al centre, a sota del qual trobem representat els dos pits, amb dos petits cercles situats un al costat de l'altre a la mateixa alçada. El cap i els dos pits estarien envoltats per una

Figura 9. A la dreta, estela de la Sitja del Llop; a l'esquerra, detall de la figura femenina gravada.

Figura 10. Conjunt escultòric dels Reguers de Seró (foto: X. Goñi, Servei de Reproducció i Imatge de la Universitat de Lleida).

línia que delimitaria la figura femenina, que s'estén cap a la part inferior per donar una sensació d'alçada i de figura antropomorfa. Aquest motiu és molt similar a altres identificats a la Valcamònica (Anati 2004, 147-176) i a l'estàtua-menhir d'Arco IV a Riva del Garda (Belley *et al.* 1998, 159; D'Anna 2002, 202).

Encara que s'ha argumentat que podria ser una estela-menhir o bé pertànyer a la llosa d'un dolmen, considerem ara que podria ser una simple estela que no hauria d'estar necessàriament vertical com a menhir. Potser també aquesta pedra presenta motius realitzats en diferents èpoques, com un suport on es van reiterant els gravats, fet molt habitual a d'altres llocs ara com Valcamònica o Mont Bégo.

Els paral·lels més propers al nostre país serien la llosa de Puig Castellar (Sant Vicenç dels Horts, Baix Llobregat) (Ripoll *et al.* 1965; Anguas *et al.* 2006) i la representació espiraliforme del fondo de l'Aiguamoll (l'Albi, Garrigues) (García *et al.* 2003). A la resta de la península Ibèrica i clarament de caire atlàntic tenim l'estela de Pola de Allande (Blas Cortina 1997), l'estela d'Oles (Villaviciosa) (Bueno *et al.* 2007), Mota Grande (Orense) (Baptista 1997), Arquinha da Moura (Tondela) (Cunha 1993) i Arroyo de las Sileras (Córdoba) (Santos Gener 1948).

LES ESTELES ANTROPOMORFES DEL SEGRE-SOLSONÈS: EL GRUP DE SERÓ

En aquest grup escultòric s'hi aplega l'estatuària antropomorfa del neolític final localitzada en una àrea força acotada, compresa entre les terres del marge esquerre de la vall mitjana del Segre i l'àrea sud-oest de la comarca del Solsonès i serres mitgeres amb la comarca de la Segarra. Es tracta d'un conjunt constituït per 16

esteles antropomorfes, la singularitat del qual es troba determinada pels grans suports profusament esculpits en baix relleu en què es repeteixen reiterativament uns mateixos motius decoratius. La unitat i homogeneïtat estilística i iconogràfica dels suports decorats ha fet pertinent la definició d'un grup escultòric o figuratiu, l'anomenat grup de Seró, que ha estat batejat amb el nom del llogaret en què se situa el jaciment més representatiu del conjunt i que més nombre d'esteles ha lliurat. Val a dir que els trets essencials i definidors de les esteles antropomorfes decorades del grup de Seró són l'absència d'elements de l'anatomia humana –amb l'única excepció de l'estela Seró VII– i la decoració dels suports amb una sèrie d'elements esquematitzats que remet a representacions de peces d'abillament: túniques, capes, cinturons, sivelles...

D'altra banda, en relació amb aquest grup també s'han inclòs els fragments d'estela d'Arbolí (Baix Camp) que, si bé lluny del focus central del Segre-Solsonès, presenten uns clars paral·lelismes iconogràfics –que no estilístics– amb les representacions del grup de Seró. Ara per ara podria considerar-se com una extensió d'aquest grup figuratiu a les serres prelitorals tarragonines, tot i que resta per a la recerca futura la definició de l'entitat i la incidència d'aquesta manifestació escultòrica antropomorfa tenint en compte la seva provinença d'una zona en què es troben altres elements prou significatius vinculats a l'art megalític com ara, per exemple, la plaqueta gravada de la cova del Bosquet (Mont-Ral, Alt Camp) o diverses mostres de pintura rupestre.

Conjunt escultòric dels Reguers de Seró (fig. 10-13)

- Origen: Megàlit dels Reguers de Seró (Artesa de Segre, Noguera, Lleida).

- Dimensions: Les mesures de les 11 esteles del conjunt són: Seró I: 225 x 115 x 20-30 cm; Seró II: 170 x 135 x 20 cm; Seró III: 220 x 160 x 30 cm; Seró IV: 100 x 140 x 25 cm; Seró V: 130 x 100 x 30 cm; Seró VI: 129 x 92 x 23 cm; Seró VII: 110 x 75 x 12 cm; Seró VIII: 77 x 55 x 17 cm; Seró IX: 59 x 51 x 26 cm; Seró X: 81 x 56 x 20 cm; Seró XI: 74 x 56 x 21 cm.

- Suport: Calcarenita (Garcia-Vallès 2007; Garcia-Vallès *et al.* 2010).

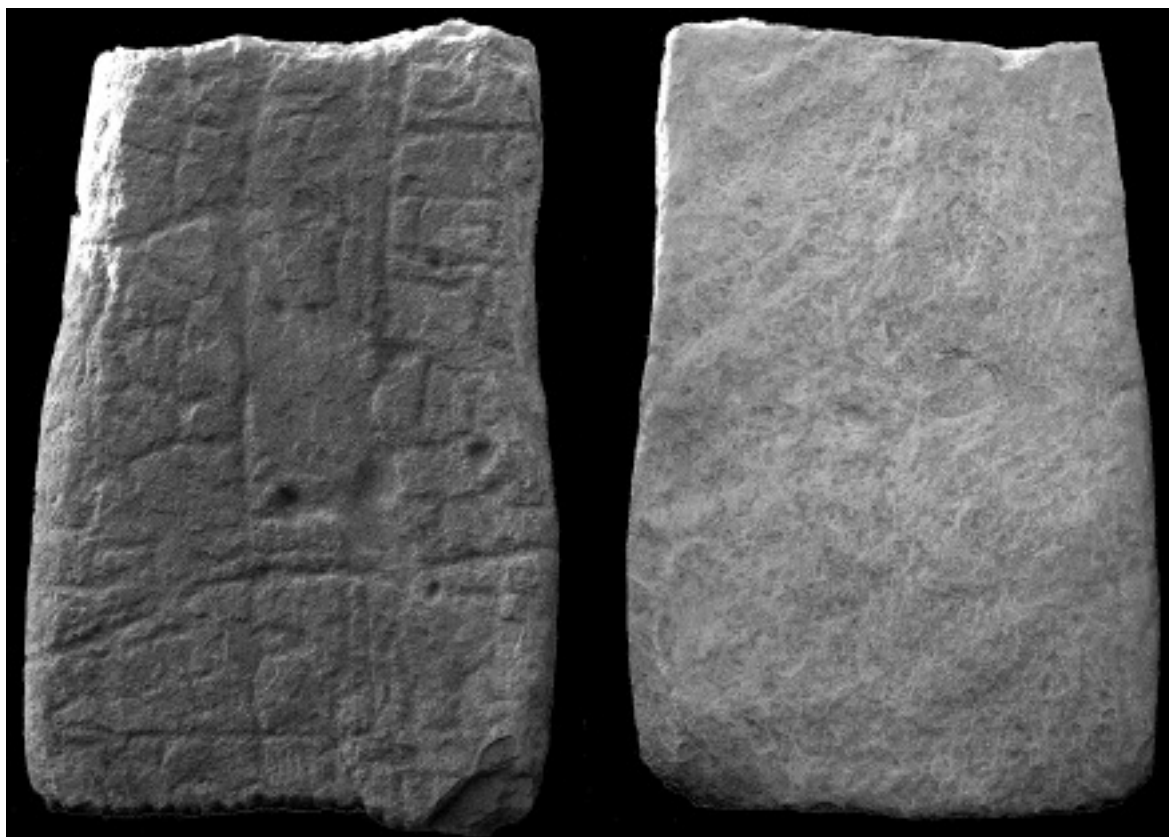
- Descripció de la troballa: El megàlit dels Reguers de Seró va aparèixer inesperadament el mes de gener de 2007 en el marc dels treballs de construcció de la xarxa secundària del Canal Segarra-Garrigues. El megàlit corresponia a una cista tumulària formada per una cambra rectangular envoltada per un túmul de pedres delimitat per una anella de pedres clavades. La singularitat del sepulcre megalític rau en la reutilització de tot el conjunt d'esteles en el bastiment del monument funeràri. Així, la cista es trobava definida per 4 esteles decorades (Seró I, II, III i IV), 2 de les quals (Seró III i IV) es recuperaren fora de context. Així mateix, en el cromlec també es trobaven reutilitzades 3 esteles decorades (Seró V, VI i VII) i les 4 esteles anicòniques (Seró VIII, IX, X i XI), la primera documentada encara *in situ* i les restants extretes per la màquina.

- Context arqueològic: Es desconeix el context arqueològic primigeni de les esteles els Reguers de Seró perquè foren recuperades en posició secundària. El monument originari fou molt probablement abatut i destruït, moment en què les esteles foren reemprades com a elements estructurals del megàlit. Tanmateix, sabem del cert que l'ús funeràri del megàlit se situa a l'entorn de mitjan primera meitat del III mil·lenni cal. ANE a partir de la datació de les restes inhumades a la cambra. Posteriorment, el sepulcre fou violat i saquejat i la cambra fou reblida i segellada intencionadament amb una aglomeració de pedres. El material moble associat als nivells remoguts pot caracteritzar-se de típicament calcolític: diversos fragments de ceràmica campaniforme (estils epimarítim i regional pirinenc), un botó piramidal de petxina, diversos botons prismàtics d'os, una punta de sageta amb aletes i peduncle de sílex i unes 400 denes de petxina.

- Datació: Finals del IV mil·lenni-primer terç del III mil·lenni. Neolític final. La datació de l'ús funeràri del megàlit dels Reguers de Seró estableix el *terminus ante quem* de les esteles de Seró: 4150±40 BP (Beta-230406), calibrada a 2 sigmes 2879-2589 cal. ANE (López *et al.* 2010).

- Estat de conservació: En general, l'estat de conservació és força bo. Algunes de les esteles foren tallades,

Figura 11. Detall frontal i dorsal de l'estela Seró VII.

mutilades o repicades en el moment de la reutilització com a ortostats, cosa que es fa evident amb les traces de talla i els cops de fractura i, puntualment, amb llacunes en les àrees decorades. Alguns suports presenten fractures produïdes per la màquina en el moment de la descoberta del megàlit. A més a més, les esteles evidencien les traces del desgast i l'erosió causada per l'exposició a la intempèrie i a les condicions atmosfèriques, procés que va agreujar-se en el moment de llur reutilització en el megàlit. Tanmateix, les parts cobertes pel túmul de pedres, pel rebliment de la cambra i per les rases d'instal·lació conserven els motius decoratius molt ben definits. D'altra banda, s'ha identificat una patina homogènia que recobreix i protegeix completament les esteles, l'origen de la qual és post-deposicional i que s'explica per les condicions singulars generades arran del soterrament del megàlit per les aportacions sedimentàries del riu Senill (Garcia-Vallès *et al.* 2010).

- Descripció de les peces: El conjunt escultòric dels Reguers de Seró es troba format per un total d'11 esteles antropomorfes, a més d'una desena de fragments de pedra decorats emprats com a falques dels ortostats. S'han identificat tres grups en funció de les característiques formals dels suports, de l'absència o la presència de motius decoratius i, en aquest cas, pel tipus de decoracions (López *et al.* 2010, 101-117):

* Les esteles anicòniques²: Grup format pels 4 fragments de pedra sorrenca desbastats, repicats, ben treballats i amb els escaires arrodonits (Seró VIII, IX, X i XI) que, aparentment, no presenten cap element decoratiu esculpit. L'acurada factura permet plantejar la hipòtesi que corresponguessin a alguna mena de menhir o estela anicònica, si bé no es descarta que un estudi més aprofundit dels suports pugui identificar alguna resta decorativa. Tots aquests suports foren reutilitzats a l'anella de pedres clavades.

* L'estela decorada Seró VII (fig. 11): Estela de pedra sorrenca que es trobava abatuda sobre el nucli de pedres del túmul i devia formar part del cromlec. La superfície dorsal s'ha desbastat i repicat per tal de regularitzar-la; la part frontal, en canvi, es troba decorada amb una sèrie de motius acanalats esculpits. De factura força maldestre i en un estat de conservació força erosionat, l'estela és una representació antropomorfa incompleta a la qual li manca la part superior.

Es tracta d'una representació antropomorfa en dues dimensions que esdevé explícita per la representació de parts de l'anatomia humana. Els motius figuratius s'organitzen des del que s'interpreta com les traces

d'un cinturó llis definit per dues estries acanalades de secció en U que s'estenen entre els dos extrems laterals de l'estela. En la part central presenta un motiu rectangular en relleu amb els caires arrodonits que podria correspondre a una sivella. Per sota del cinturó i alineat amb la sivella, es desenvolupa una faixa vertical delimitada per dues estries i partida en dos per una tercera que s'interpreten com les cames de la figura antropomorfa. La representació del peu dret és força clara i permet identificar-ne els dits definits per cinc fines línies incises; el peu esquerre, en canvi, no s'aprecia amb definició.

Per sobre del cinturó, els motius s'organitzen en tres bandes verticals separades per solcs acanalats, decorades amb motius diferents. Mentre la franja esquerra presenta una gran ziga-zaga en vertical, la franja dreta sembla tenir diversos traços en vertical i en horitzontal que configuren una mena de retícula rectangular. En canvi, la banda central es presenta majoritàriament llisa amb la presència de diversos cercles en forma de petites cúpules. En la part central de l'estela creiem identificar la representació d'un element de cap circular en anella i cos en forma de fulla allargassada punxeguda que sembla associat a un franja llisa delimitada per dues petites estries en U que creua la imatge d'esquerra a dreta i a l'esbiaix. Les traces que defineixen aquest element són gairebé inapreciables i ens exigeixen cautela a l'espera d'un estudi més aprofundit dels motius decoratius. Així mateix, s'identifiquen les traces d'altres solcs esculpits que són de difícil interpretació.

El referents dels motius més significatius figurats en aquesta estela cal cercar-los al grup de les estàtues-menhirs del Roergue. La representació de les cames i els peus, el cinturó, la sivella o el que podria ser interpretat com un baldric d'on penja un possible objecte enfundat (Maillé 2010, 16, 48-49) –element que associat a representacions masculines que s'interpreta com a signe de poder i autoritat (Arnal/Serres 1988; Serres 2002, 70-74), tal vegada la figuració d'un punyal embeïnat (Serres 2006)– esdevenen elements que es repeteixen reiteradament en bona part de l'estatuària del Roergue (D'Anna 1977; Landau 1977; Philippon 2002; Serres 2002); Maillé 2010).

* Les grans esteles decorades: grup constituït per 6 esteles que esdevé el més significatiu, nombrós i emblemàtic del conjunt. Es troba format per les 4 esteles de la cambra del megàlit (Seró I, II, III i IV) i les 2 esteles instal·lades a l'extrem oest del cromlec (Seró V i VI). Aquestes escultures, concebudes per ésser contemplades de forma exempta, no presenten representacions implícites d'atributs físics humans, sinó que és la

2.- Designem aquest conjunt d'esteles com anicònic en el sentit d'absència de decoració. Tanmateix, entenem que l'estela en si és la icona d'una representació antropomorfa.

Figura 12. Detall frontal i dorsal de l'estela Seró I.

pròpia morfologia dels suports els que en determinen el caràcter antropomorf.

Es tracta d'un conjunt homogeni i unitari tant per la tècnica emprada –el baix relleu– com per les decoracions esculpides, que es repeteixen de forma sistemàtica i amb escasses variacions. La reiteració de motius decoratius evidencia, a més, una distinció clara i precisa de les parts davanteres i les posteriors. Els frontals i els lloms de les esteles es troben decorats amb una composició de bandes verticals de xebrons³. Puntualment, els petits traços esbiaixats que defineixen els xebrons perden la juxtaposició i repeteixen l'orientació. Per la seva banda, les parts dorsals de les esteles mostren un motiu en forma de retícula irregular definida per la successió de diverses bandes verticals de motius rectangulars disposats del dret, els límits horitzontals dels quals s'alternen a portell.

Dins d'aquest tercer grup destaquen les esteles Seró I i V perquè presenten uns trets i uns elements singulars. D'una banda, l'estela Seró I és l'única escultura que ens ha arribat pràcticament íntegra (fig. 12). Quant

a la forma del suport presenta un cos rectangular coronat en semicircle; és a dir, com una mena d'U invertida. Aquesta morfologia ens remet a altres representacions d'estatuària megalítica, com l'estàtua-menhir de la Pierre Plantée (Lacaune-les-Bains, Tarn) del grup del Roergue, o bé a les representacions antropomorfs parietals i en esteles del tipus Peña Tú: Collado de Sejos, Tabuyo del Monte, Hoyo de la Gándara o l'homònima. La superfície frontal d'aquesta estela es troba completament farcida d'una composició de bandes paral·leles contigües de xebrons verticals emmarcats lateralment per bordons longitudinals i travessats per un tercer bordó pel punt d'inflexió, envoltades per una reserva llisa que contorneja l'estela. Aquesta disposició general només es veu alterada en l'extrem inferior dret, amb un canvi en l'orientació d'un dels traços que defineixen els xebrons, i en l'extrem superior, on s'identifica un element singular que corona l'estela en forma de cartel·la semicorbada replena de bordons verticals paral·lels. Aquest darrer element s'ha interpretat com la representació d'una possible diadema.

3.- Mot manllevat de la terminologia heràldica amb què es designa una peça en forma de V invertida ($\wedge$) formada per una barra –traç de dreta a esquerra– i una banda –traç d'esquerra a dreta–. Terme molt estès en la literatura arqueològica francesa (*chevrons*).

Per la seva banda, l'estela Seró V té una forma més estilitzada, amb el cos recte i possiblement coronada en forma ogival (fig. 13). L'element més singular és un motiu esculpit llis en forma de T que, situat al terç inferior del cos frontal, s'estén d'un extrem dorsal a l'altre. En el punt d'unió entre la faixa horitzontal i la vertical es troba esculpit en relleu un motiu rectangular horitzontal amb els costats lleugerament bombats. La resta del frontal es troba decorada amb sèries paral·leles de xebrons en vertical. El motiu en T i la decoració central s'interpreten com un cinturó i una sivella. Els referents més propers d'aquests elements cal cercar-los en moltes de les estàtues-menhirs del Roergue (Serres 2002, 76). En l'òrbita de l'art megalític del nord-est peninsular pot destacar-se l'ortostat C2 del dolmen de Pedralta (Cota, Viseu, Portugal) que, amb un esquema molt similar a l'estela Seró V, presenta una decoració pintada i gravada d'un cinturó en forma de T envoltada de motius triangulars i en ziga-zaga (Bueno/Balbín 1992, 531 i fig. 34, segons Leisner 1937: pl. 13 i Shee Twohing 1981, fig. 41 i 42).

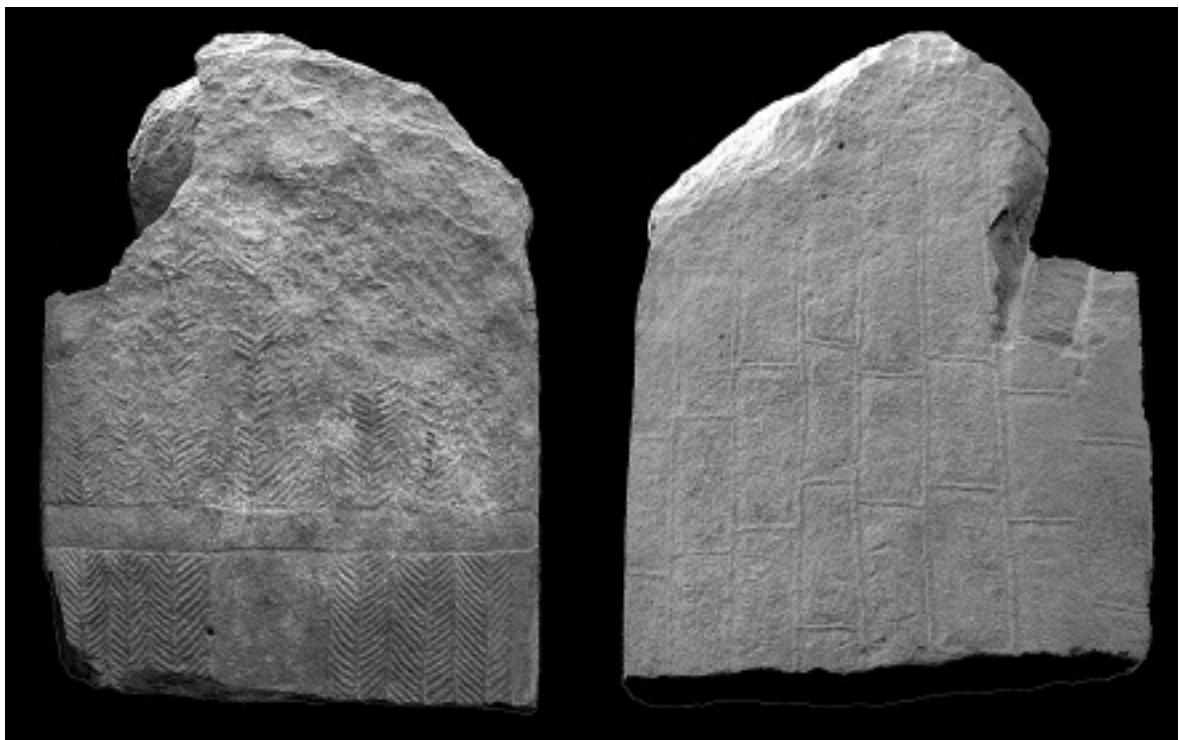
Els motius decoratius que caracteritzen les grans estelles de Seró s'associen a figuracions d'abillaments, vestimentes i teixits dels personatges representats (López *et al.* 2010, 103-117; López/Moya en premsa). Els xebrons són un element recurrent en l'art megalític i, especialment, en l'estatuària antropomorfa. Se'n troben arreu: al grup provençal on s'interpreten com a

cabelleres, pentinats o capes; al grup del Roergue són llegits com a elements de teixit trenat... Les composicions de motius dentats o en ziga-zaga en representacions antropomorfes ibèriques s'associen sovint a representacions de mantells, capes i túniques. Quant als motius rectangulars reticulats, si bé menys nombrosos, també es relacionen amb figuracions de capes o mantells a partir dels *rettangoli frangiati* de les masses incises de la Valcamònica (Llombardia, Itàlia) –Ossimo 5, 7 i 8 o Borno 1, per exemple– i dels dorsos d'algunes de les estàtues del grup del Trentino-Tirol del Sud –com ara Arco II, III, IV i V–. Així mateix, els xebrons i les retícules rectangulars o en escaquer també caracteritzen les vestimentes representades en moltes de les plaquetes alentejanes (Gonçalves 2004; Lillios 2002; 2004).

Roc de la Mare de Déu (fig. 14)

- Origen: Santuari del Miracle (Riner, Solsonès, Lleida).
- Dimensions: 340 x 156 x 34 cm
- Suport: Gres
- Descripció de la troballa: No es té cap dada de les circumstàncies de la troballa del Roc de la Mare de Déu. Des de 1784 es troba col·locada horitzontalment sobre dos pilars vora l'ermita de Sant Gabriel, usada com a altar on reposava el tabernacle de la imatge de Ntra. Sra. del Miracle en les processons i com a pedró per beneir el terme.
- A finals del segle XIX, J. Viladrich (1898, 40) ja assenya-

Figura 13. Detall frontal i dorsal de l'estela Seró V.

Figura 14. Roc de la Mare de Déu en l'actualitat i detall de la decoració esculpida; a la dreta, dibuix de l'estela (dibuix: P. Martínez).

lava que la llosa provenia d'un dolmen, fet reiterat en els treballs de C. Rocafort (1910, 631) i de L. M. Vidal (1911, 8). Mn. Serra Vilaró (1927, 154-155) planteja la possibilitat que, en descobrir-se, aquest monòlit fos atribuït a cultes pagans i druídics i fos objecte de superstició popular per la qual cosa, amb la nova disposició de la llosa decorada, se'n cercà la cristianització. Prova d'això en serien les llegendes populars i les facultats curatives que s'atribueixen al Roc. La cristianització del monument és, d'una banda, efectiva amb el fust octogonal de pedra que serví de base per una creu de ferro i, de l'altra banda, física amb el gravat d'una creu al lateral de llevant.

El prehistoriadors P. Bosch Gimpera i J. Serra Vilaró visitaren la pedra l'any 1915: el primer (Bosch Gimpera 1919, 124) va desestimar-ne tota vinculació a un sepulcre megalític; per contra, el segon (Serra Vilaró 1927, 153; 1950, 117-118) el catalogà com un dels seus "megàlits de pedra picada" i el relacionà amb un hemidolmen. Ha estat aquesta darrera atribució la que ha fet més fortuna i ha tingut més ressò i acceptació en la bibliografia arqueològica. Tanmateix, una revisió relati-

vament recent (Tarrús 2003, 65-66) ha foragitat els hemidòlmens d'en Serra Vilaró com a tipus de sepulcre per trobar-se basats en anàlisis infundades; la nova interpretació els ha atribuït o bé a restes de megàlits destruïts o bé a restes d'esteles-menhirs. Amb anterioritat, el 1998, M. Cura ja havia proposat en un treball pòstum (2002-2003, 136) la interpretació del Roc com una estela-menhir neolítica descontextualitzada. No cal dir que aquesta hipòtesi s'ha vist del tot confirmada amb la descoberta de les esteles de Seró.

- Context arqueològic: No hi ha dades respecte a un possible context arqueològic. Serra Vilaró (1927, 155) indica que encarregà excavacions al pare C. Aixelà que resultaren infructuoses. Malgrat tot, la similitud amb les esteles de Seró permet relacionar-les i plantejar-ne la pertinença a un mateix horitzó.

-Datació: Finals del IV mil·lenni-primer terç del III mil·lenni. Neolític final. Per analogia a les esteles de Seró s'ha proposat una cronologia que se situaria abans del primer quart del III mil·lenni cal. ANE (López *et al.* 2010; López/Moya en premsa).

4.- En l'estat actual del Roc de la Mare de Déu creiem que urgeix una actuació de restauració pel bé de la conservació i preservació del monument. Potser, fins i tot, s'hauria de plantejar –com ja s'ha realitzat amb l'estela de la Sitja del Llop– la substitució del suport original per una còpia i el trasllat de l'estela a un espai en condicions, a resguard de les inclemències meteorològiques i de la degradació biogènica, així com de les possibles agressions antròpiques.

- Estat de conservació: El Roc de la Mare de Déu es troba en un estat de conservació molt deficient⁴ i, aparentment, es troba fragmentada pels extrems superior i inferior. Totes les seves superfícies mostren els efectes severes dels fongs, els líquens i les molses, de la cristallització de sals solubles, de l'erosió causada pels agents atmosfèrics sobre la pedra de gres, així com de les agressions humanes produïdes arran del culte i la devoció que es professa al monument amb motiu d'unes suposades propietats guaridores.

La part inferior de bocaterrosa correspondria, de fet, a la cara frontal de l'estela. En la zona central presenta una gran cavitat produïda per suposats cops de cap guardors i per l'extracció amb ganivets de fragments i pols de la llosa com a relíquies sanadores que Serra Vilaró (1927, 155) ja atribuï a les accions dels devots. En bona part del frontal ha desaparegut la decoració esculpida de manera que només es documenta en l'extrem meridional i en el terç occidental de la llosa. Els motius ornamentals es conserven molt desgastats o simplement s'insinuen. La capa més superficial es descrosta i les restes de decoració s'estan esvaint.

Els laterals del Roc, molt arrodonits pel desgast, també permeten documentar rastres de decoració que permeten plantejar la hipòtesi que es devien trobar completament ornades. No obstant això, només s'observen restes de franges decorades en la part central de les àrees meridionals dels laterals. Finalment, la part superior de la llosa, la més exposada a la intempèrie, correspondria a la part dorsal de l'estela. La seva superfície, que presenta alguna clotxa, es troba totalment erosionada i coberta de líquens.

- Descripció de la peça: El Roc de la Mare de Déu és, sense dubte, una estela antropomorfa decorada de característiques molt similars les estàtues-esteles deco-

rades dels Reguers de Seró. El suport mostra una composició esculpida de sanefes paral·leles contigües de xebrons en vertical delimitats i atravesats per bordons longitudinals. Les restes conservades de la decoració frontal permet identificar almenys una successió d'una desena de bandes paral·leles i contigües de xebrons. Aquest esquema és el mateix que es troba als laterals de l'estela, si bé la decoració es troba força més erosionada i només se n'identifiquen fragments parcials localitzats als extrems meridionals.

Finalment, en la superfície dorsal de l'estela no s'identifica cap mena de decoració. El paral·lelisme amb les esteles de Seró ens permet especular amb la possibilitat que ho estigués cosa que potser es podria posar al descobert amb una intervenció de restauració.

Estela de Gangonells (fig. 15.1)

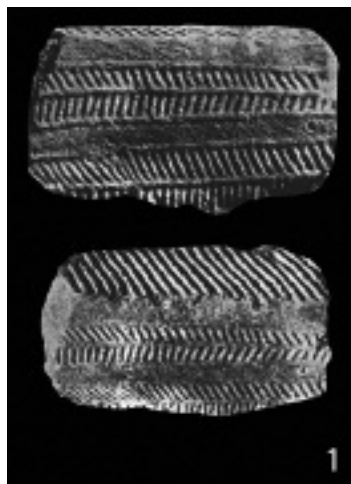
- Origen: Camí del santuari del Miracle a Gangonells (Riner, Solsonès, Lleida).

- Dimensions: Conjunt de dos fragments d'entre 60 i 70 cm de llargada.

- Suport: Desconegut, possiblement gres.

- Descripció de la troballa: Mn. Serra Vilaró (1950, 120) recull la notícia de la troballa d'aquests fragments d'estela decorats, identificats com a Gangolells, els relacionà amb un hemidolmen i apuntà la possibilitat que es tractessin d'una coberta de sepulcre o, fins i tot, de les columnes que sostingueren una coberta megalítica. Els hi foren mostrats pels monjos en una visita que féu al santuari del Miracle. Els fragments havien estat trobats en un camp, situat a menys de mitja hora de camí, a l'esquerra de la via que mena del santuari a Gangonells. Serra Vilaró especulà amb la possibilitat que aquestes restes apareguessin quan fou construïda la carretera del Miracle a Su. Acabada al Gue-

Figura 15. A l'esquerra, estela de Gangonells (Serra Vilaró 1950, làm I.1); a la dreta, estela de la Bassa del Boix (Serra Vilaró 1927, 157, fig. 159 i 160).

rra Civil, Serra Vilaró tornà al Miracle amb la intenció de recuperar els fragments per conservar-los al Museu Diocesà de Solsona. Tanmateix, les pedres havien desaparegut.

- Context arqueològic: No es té cap dada del context arqueològic en què aparegueren aquests dos fragments d'estela. Tanmateix, cal relacionar-los directament amb el Roc de la Mare de Déu i els suports escultòrics de Seró.

- Estat de conservació: Fragments perduts.

- Datació: Finals del IV mil·lenni-primer terç del III mil·lenni. Neolític final. Per analogia a les esteles de Seró s'ha proposat una cronologia que se situaria abans del primer quart del III mil·lenni cal. ANE (López *et al.* 2010; López/Moya en premsa).

- Estat de conservació: Fragments perduts.

- Descripció de les peces: Conjunt de dos fragments trencats que podrien correspondre a una mateixa estela antropomorfa decorada. Les úniques imatges conegudes d'un d'aquests suports (Serra Vilaró 1950, lám. I.1) semblen correspondre al caire entre el frontal i un lateral de l'estela, que es troben decorats amb uns motius en baix relleu, els quals ens remeten a les grans esteles esculpides de Seró i al Roc de la Mare de Déu. D'una banda, en el que podria correspondre a la part frontal de l'estela s'observen dues franges verticals i paral·leles de xebrons delimitats per dos bordons laterals i creuats per un de central, les quals es troben separades per una banda llisa sense decorar. Per contra, en el que podria ser la part dorsal només presenta tota una successió de motius esculpits en forma de bordons paral·lels i en biaix que cobreixen completament la superfície conservada del fragment. Així mateix, l'organització dels motius ornamentals esculpits ens recorden a la combinació de motius incisos i reserves llises dels fragments de l'estela d'Arbolí.

Estela de la Bassa del Boix (fig. 15.2)

- Origen: Bassa del Boix de Llobera (Solsonès, Lleida).

- Dimensions: 67 x 79 x 30 cm

- Suport: Gres

- Descripció de la troballa: Mn. Serra Vilaró (1927, 156-157) donà a conèixer aquesta peça que catalogà com un dels "megàlits de pedra picada" i que interpretà com una possible coberta d'un hemidolmen. Segons el mossèn, el suport es trobava vora una gran bassa que recollia l'aigua de pluja: la Bassa del Boix. Serra Vilaró suposà que el suport fou posat al descobert arran dels treballs de construcció d'aquest petit embassament, els quals possiblement també causaren el trencament del suport decorat i la destrucció del sepulcre amb el qual el relacionava.

- Context arqueològic: L'estela de la Bassa del Boix és una descoberta fortuïta. La publicació d'en Serra Vilaró no esmenta que es trobessin altres restes arqueològiques. Tanmateix, podem relacionar aquest fragment d'estela amb el conjunt escultòric de Seró, fet avalat

per la coincidència del motiu en retícula rectangular que decoren els dorsos de les estàtues-esteles.

- Datació: Finals del IV mil·lenni-primer terç del III mil·lenni. Neolític final. Per analogia a les esteles de Seró s'ha proposat una cronologia que se situaria abans del primer quart del III mil·lenni cal. ANE (López *et al.* 2010; López/Moya en premsa).

- Estat de conservació: Estela perduda.

- Descripció de la peça: Es tracta d'un fragment trencat que podria pertànyer al cos central d'una estela de secció rectangular amb els caires arrodonits. Mancada de representacions anatòmiques, el front es troba decorat per diversos acanalats o solcs verticals que defineixen una sèrie de faixes llises, dretes i paral·leles que descendeixen esglaonadament des de l'eix central envers els extrems dorsals. Aquesta composició té continuïtat en un dels laterals, mentre que en l'altre no sembla que presenti cap mena de relleu. El dors de l'estela, en canvi, mostra les restes d'una composició reticulada, formada per rectangles verticals delimitats per bordons esculpits que s'organitzen en una sèrie d'almenys sis bandes paral·leles contigües d'entre 8 i 10 cm d'amplada. Aquests motius rectangulars no són regulars i s'alternen en la trama reticular. Serra Vilaró (1927, 157) assenyalà que només dos es conservaven sencers amb unes dimensions de 16,5 per 8 cm i 19 per 10 cm.

Els motius esculpits al front i en un dels laterals ens podrien remetre als solcs verticals que sovintegen en les estàtues-menhirs del grup del Roergue, amb què es defineixen llurs vestits i túniques, com als exemplars de Saint-Jean-de-l'Hôpital o de la Dama de Saint-Sernin. Ja en terres catalanes, cal citar necessàriament l'estàtua-menhir de Ca l'Estrada que presenta uns grans solcs al dors i al lateral, els quals s'han interpretat com els plecs d'una capa o abric. Pel que fa a la retícula rectangular del dorsal compta amb el referent directe de les grans esteles de Seró en què trobem el mateix motiu amb una disposició idèntica.

Estela d'Arbolí (fig. 16)

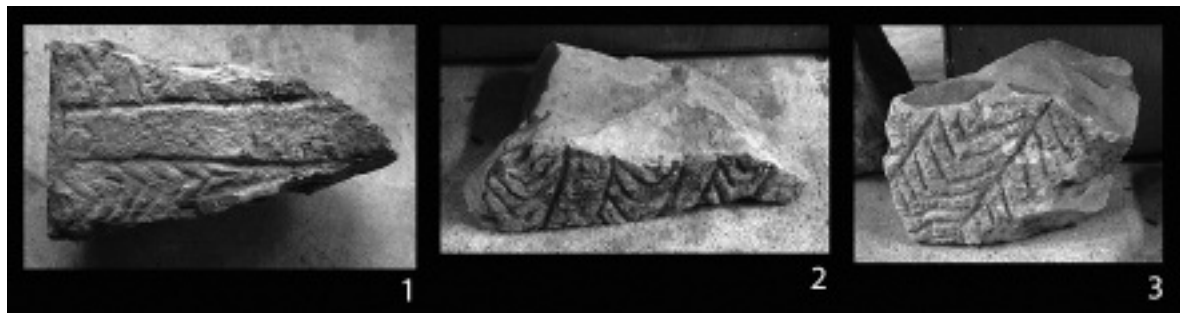
- Origen: Coll de Vintibriga (Arbolí, Baix Camp, Tarragona).

- Dimensions: Les restes de l'estela d'Arbolí corresponen a 3 fragments trencats que podrien provenir d'un únic suport escultòric. Les mesures d'aquestes peces són les següents: Fragment 1: 34 x 55 x 40 cm; Fragment 2: 15 x 48 x 30 cm; Fragment 3: 33 x 38 x 20 cm.

- Suport: Calcària

- Descripció de la troballa: L'afecionat Miquel Salvador Jassans va trobar 4 fragments d'aquesta peça al camí d'entrada a unes granges, poc després d'haver-se obert. Quan tornà acompanyat per recollir els fragments, només en quedaven 3; el quart —el més gran i també decorat— havia desaparegut. Les peces formen part de la col·lecció particular del seu descobridor.

- Context arqueològic: No es té constància que la tro-

Figura 16. Fragments de l'estela d'Arbolí.

balla estigués associada a altres restes arqueològiques. Tanmateix, l'emplaçament de la troballa es troba a només 500 metres de les coves d'Arbolí, conegudes pels treballs de Salvador Vilaseca on va recollir multitud de ceràmiques campaniformes Salomó i del grup del nord-est.

- Datació: Neolític final.
 - Estat de conservació: Tot i provenir d'un suport trencat, els fragments es conserven perfectament. Algun dels fragments mostra líquens en alguna de les superfícies, evidència d'haver estat exposat parcialment a la intempèrie.

- Descripció de la peça: Els tres fragments ens remeten a una figura molt similar a les grans esteles decorades del megàlit dels Reguers de Seró. A diferència d'aquestes i de la resta d'esteles decorades en baix relleu del Solsonès, la tècnica emprada en els fragments d'Arbolí és la incisió.

Les decoracions consisteixen en uns motius verticals i horitzontals en forma de xebro flanquejats per línies rectes que es disposen de forma paral·lela. Per les similituds amb la resta d'escultures del grup de Seró pensem que aquestes decoracions també definirien el frontal d'una estela antropomorfa. Així mateix, aquestes representacions a voltes es combinen, com en el cas dels fragments de Gangonells, amb bandes llises sense decorar. És així com el fragment núm. 2 presenta almenys tres bandes de xebrons –creiem que verticals– que s'alternen amb sengles bandes llises (fig. 16.2); en el cas del fragment núm. 3 els xebrons es reproduïen verticalment dues vegades i de forma contigua, seguits per una banda llisa (fig. 16.3). És, però, el fragment núm. 1 el que presenta més variacions (fig. 16.1). En aquest cas, una banda llisa separa una franja de xebrons horitzontals d'un fris de xebrons en vertical.

Si bé els xebrons en vertical els tenim testimoniats en les grans esteles de Seró, al Roc de la Mare de Déu i als fragments de Gangonells, trobem xebrons en horitzontal associats, per exemple, a les representacions de cinturons d'algunes estàtues-menhir del Roergue com ara les de Malvielle, Lacoste Bon Espoir i Col des Saints (Jarry 1998; Philippon 2002).

Val a dir que només el fragment núm. 1 conserva una part del dors de la figura que deixa entreveure dues línies o solcs rectilinis. Aquests elements bé podrien formar un motiu rectangular a l'estil del les grans esteles decorades de Seró i del suport de la Bassa del Boix. Si bé els motius ornamentals d'aquests tres suports són reiteratius, la variabilitat de combinacions podria fer pensar que corresponguessin a una única estela amb una decoració rica i complexa, si bé no pot descartar-se que aquests suports pertanyessin a diverses esteles amb representacions diferenciades. Pel que fa a la interpretació de les decoracions, creiem que com en les esteles anteriorment descrites del grup de Seró, corresponen a figuracions d'elements d'abillament dels personatges representats. A més dels paral·lels ja esmentats, provinents de la gran estatuària antropomorfa, cal fer especial esment a les plaquetes d'esquist de l'Alentejo on, associades a representacions de vestimentes, trobem combinacions de bandes llises i de xebrons, retícules, ziga-zagues... (Gonçalves 2004; Lillios 2002; 2004). En aquest sentit és de referència obligada la plaqueta gravada de la cova del Bosquet (Mont-ral, Alt Camp) (Vilaseca/Prunera 1956; Vilaseca 1973, 189-190) (vegeu *infra*).

En aquest estudi no es recull com a representació antropomorfa la Pedrafit de Su (Riner, Solsonès), publicada per J. Serra Vilaró (1927, 337-339) com a menhir, perquè encara no s'ha pogut examinar directament. Tanmateix, la documentació gràfica recollida per Serra Vilaró, altra que es troba a l'abast (Mañé 2005), així com la facilitada per l'arqueòloga Lúcia Fàbregas, ens fa pensar que també podria tractar-se d'una estela antropomorfa del grup de Seró. El suport, en forma de llosa rectangular, es troba treballat per totes les bandes i decorat almenys en un dels laterals amb tres bordons verticals i paral·lels en relleu. Així mateix, també podrien tractar-se d'esteles altres monuments megalítics del Solsonès catalogats com a menhirs per Mn. Serra Vilaró (1927, 335-342), com ara els de Clarà (Castellar de la Ribera) i d'Ardèvol (Pinós), el de Pinós o el de l'Hostalet de les Forques (Clarà, Castellar de la Ribera). Creiem,

doncs, que una revisió exhaustiva d'aquestes peces podria fer augmentar la nòmina de representacions escultòriques antropomorfes.

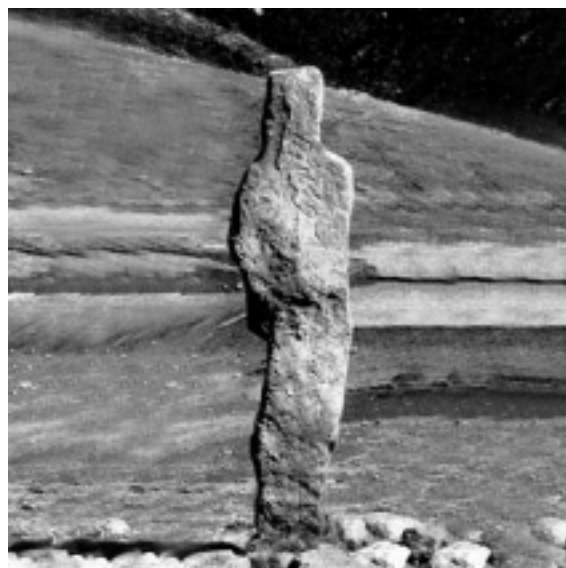
D'altra banda, tampoc recollim en aquest article les dues esteles de Tona (Garcés/Cebrià 2002-2003), en una de les quals s'ha plantejat la possibilitat que es tracti de la reutilització ibèrica d'un antiga estela antropomorfa del neolític final-calcolític (López *et al.* 2010, 114). El suport de pedra sorrenca presenta una escena central amb dos guerrers armats i un llop emmarcada per les restes d'una sèrie de xebrons entre bordons verticals a semblança de les decoracions frontals de les grans esteles de Seró. A l'espera d'un estudi més aprofundit, no volem deixar d'assenyalar, segons les referències orals d'I. Garcés, tant la singularitat morfològica i litològica del suport com iconogràfica del motiu en V invertida en el context de les esteles ibèriques, que ens podrien remetre al reaprofitament d'una antiga pedra esculpida.

ALTRES POSSIBLES FIGURES ANTROPOMORFES DE L'ART MEGALÍTIC CATALÀ

En el territori català es troben una sèrie de pedres que ja sigui per la seva morfologia o per alguns motius esculpits s'han interpretat com a figures antropomorfes. Farem aquí un petit repàs d'aquestes representacions amb algunes valoracions sobre llurs interpretacions.

Menhir del Cantó (fig. 17)

- Origen: Coll del Cantó (Montferrer-Castelbò, Alt Urgell, Lleida).
- Dimensions: 200 x 40 cm
- Suport: Gres
- Descripció de la troballa: A la darrera dècada del segle XIX i arran de les excursions relacionades per la seva professió de geòleg, L. M. Vidal va proposar documentar tots els monuments megalítics de la zona pirinenca. Així va localitzar 19 megàlits nous presentats en la memòria llegida a la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona el 30 de juny de 1893 (Vidal 1894). Entre aquestes noves descobertes es trobava el menhir del Cantó.
- Context arqueològic: Desconegut, si bé L. M. Vidal parla d'un altre menhir similar que es trobava a prop d'aquest i que avui ens és desconegut.
- Datació: Si fos un menhir prehistòric es dataria entre el IV i el III mil·lenni. Amb tot i com passa amb la majoria de menhirs, no ho podem assegurar.
- Estat de conservació: Es troba destruït. Només queda un fragment de 43 cm que ha estat clavat recentment al seu lloc actual (Jiménez 2006).
- Descripció de la peça: Es tractava d'un monòlit de gres vermell la part superior del qual presentava retallada una silueta en forma de cap. En les fotografies que se'n conserven no hem pogut veure cap detall gravat, encara que l'experiència ens porta a dir que, per desestimar-ho completament, caldria fer un estudi amb jocs

Figura 17. Menhir del Cantó (Jiménez 2006, 226).

de llums i ombres. Desgraciadament aquesta anàlisi no es podrà fer mai.

Pedres decorades de Passanant (fig. 18)

- Origen: Camí de Passanant a Vallfogona de Riucorb (Conca de Barberà, Tarragona).
- Dimensions: Les seves mesures del dos fragments són: Passanant 1: 108 x 66 x 29 cm; Passanant 2: 173 x 64 x 33 cm.
- Suport: Calcària
- Descripció de la troballa: Les dues peces es trobaven llençades entre un gran pedregar sense més restes arqueològiques relacionades. E. Moreu-Rey (1970) explica que el lloc originari no devia ser aquell pedregar sinó que probablement havien aparegut en algun dels camps del voltant, encara que feia temps que s'havien apilat al costat d'aquell camí.
- Context arqueològic: En diverses prospeccions realitzades a la zona d'origen no s'ha trobat mai cap context arqueològic. J. L. Maya (1977, 95) havia relacionat les pedres amb el sepulcre megalític del Pla de la Sala de Passanant (Vilaseca 1949), monument datat a mitjan II mil·lenni.
- Datació: Indeterminada. S'ha parlat sobre la possibilitat que siguin epicardials o del bronze antic (Cura 1992).
- Estat de conservació: L'estela de Passanant 2 està trencada en tres fragments. Les dues pedres es troben en bon estat si bé encara tenen una fina capa de carstificació que cobreix tots els gravats i que caldria treure perquè ajudaria a estudiar-les millor.
- Descripció de les peces: Per les dimensions de les dues pedres i la disposició de les decoracions, tant de les cares davanteres com de les laterals, cal consi-

derar inicialment la possibilitat que corresponguin a una mateixa pedra. Amb aquesta idea, cal pensar que faltaria un fragment al centre, tal com l'hem exposada (fig. 18). Tanmateix, no pot descartar-se que els dos suports pertanyin a dues esteles decorades diferents amb uns motius similars.

L'estela de Passanant 1 (fig. 18.1) tindria dos grups de gravats similars que consisteixen en un seguit de línies horitzontals que creuen tota l'amplada de l'estela i on, a sobre i a sota, es troben disposades unes orles o semicercles alineats. A la cara lateral esquerra es mostra una superfície plana en el centre de la qual trobem un petit rebaix o solc d'uns 3-4 cm que, en els extrems

inferior i superior i en la part intermèdia, sembla dividir-se en dos solcs.

Per la seva banda, a la cara lateral dreta, veiem uns solcs horitzontals que podrien voler simbolitzar la prolongació dels gravats de la cara anterior, i on els solcs superiors i inferiors són tallats verticalment per uns altres de petits que fan una imatge de cremallera.

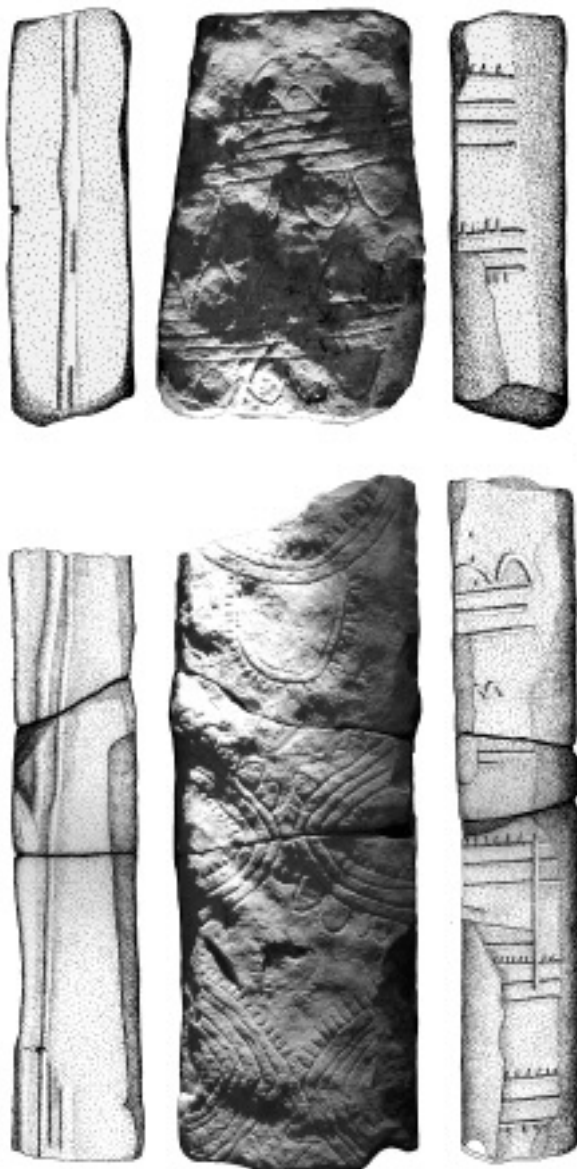
L'estela de Passanant 2 (fig. 18.2) té sis grups de gravats en la cara principal. Veiem 4 motius en forma de semicercles concèntrics que es troben superposats i enfrontats de forma horitzontal. El més exterior d'aquests semicercles té enganxats, en alguns casos, un seguit d'orles o petits semicercles alineats o té uns solcs curts que s'hi creuen i formen un motiu en cremallera. De la mateixa manera, els semicercles més interiors presenten també el motiu de cremallera.

A l'extrem superior d'aquesta estela, a la part trencada, veiem tres semicercles concèntrics on l'interior té novament el motiu de cremallera. Al semicercle exterior es troba enganxat un motiu format per 2 semicercles concèntrics que sembla que penguin. Veiem que el solc exterior està tallat per múltiples solcs, que formen una cremallera i les crostes calcàries no permeten veure si també ho presenta l'acanalat interior.

La crosta, a més, dificulta molt poder observar dos possibles cercles petits que en anteriors treballs s'havien identificat a l'interior d'aquests dos últims semicercles. Ens atrevim a plantejar la possibilitat que no siguin motius antròpics, cosa que podria estudiar-se bé si s'aixequés la crosta. En les dues cares laterals veiem uns motius similars als descrits en l'estela de Passanant 1.

En referència a les interpretacions d'aquestes pedres decorades diríem que la forma dels suports ens pot remetre a una representació antropomorfa. En la figura de Passanant 2 s'ha identificat un possible collar que penjaria d'allò que seria el cap a la part superior. Amb aquesta idea la resta de motius a la part inferior podrien ser decoracions d'abillament. Amb tot, un cop valorades les múltiples decoracions de les cares laterals que no segueixen els esquemes de representació d'aquest tipus de figures, pensem que aquestes pedres també podrien ser algun tipus de representació no antropomorfa que no sabem interpretar. Esperem que propers descobriments i investigacions donin llum sobre això.

Figura 18. Pedres de Passanant: fotografies dels frontals i dibuixos dels laterals dels fragments Passanant 1 (a dalt) i Passanant 2 (a sota). (dibuix: P. Martínez).

Pedra de Llinàs (fig. 19.1)

- Origen: Aiguamolls de Can Quirze (Montmeló, Vallès Oriental, Barcelona)

- Dimensions: 235 x 50 x 80 cm

- Suport: Granidiorita

- Descripció de la troballa: La pedra fou redescoberta el 1996 dins d'una rasa als peus del turó de Can Tacó, per Manuel Ramal, Ignasi Cantarell i Josep Barberà, amb motiu d'unes obres de sanejament i d'altres serveis en el marc del polígon industrial Concentració Industrial Vallesana (Cura 2002-2003).

- Context arqueològic: No sabem el lloc exacte on estaria. Segons un estudi d'I. Cantarell el menhir es troba citat com a la Pedra de Llinàs l'any 1383 i també el 1669. Era la fita divisòria entre els municipis de Montmeló i Montornès del Vallès.

- Datació: Neolític (sense poder concretar més).

- Estat de conservació: M. Cura (2002-2003) explica que en una determinada època s'intentà trencar la pedra en 3 fragments, encara que només s'aconseguí fracturar una part de la cara oposada. El trencall de l'extrem superior ens fa pensar que també falta una part i podria ser més gran.

- Descripció de la peça: A la cara frontal s'observa el gravat realitzat amb un solc d'uns 2-3 cm d'amplada per 0,5-1 cm de profunditat, que forma un motiu en forma de "3" a l'inrevés. El motiu té unes dimensions de 147,5 cm de longitud per 42,5 cm d'amplada.

Resulten molt interessants els paral·lels documentats al menhir proper de Castellruf i al menhir dels Palaus d'Agullana (Carreras *et al.* 2005) on trobem el mateix motiu decoratiu, si bé en el cas de Montmeló el motiu gravat no es troba tancat pel darrere.

Sobre possibles contextos d'aquest menhir en cronologies neolítiques tenim sepulcres de fossa com els documentats a les bòbiles d'en Joca i de Can Torrents o el sepulcre de Corcuny, tots a Montmeló, així com les restes d'hàbitat de Cal Metge, Can Massot i de la plaça de Sant Isidre, també a Montmeló, i de la plaça Can Vilaró, a Montornès del Vallès.

En referència a la interpretació del gravat s'ha parlat d'un jou (Carreras *et al.* 2005) i d'una silueta d'una figura femenina (Cura 2002-2003, 137). Amb tot, un cop valorada la decoració, creiem que no és una representació antropomorfa ni la representació d'un jou i esperem que futurs treballs o descobriments puguin ajudar-nos a interpretar-la.

Menhir de Castellruf (fig. 19.2)

- Origen: Entre el turó de Galzeran al sud i el coll de la Font de Can Gurri al nord, a uns 30 metres del dolmen de Castellruf (Martorelles, Vallès Oriental, Barcelona).

- Dimensions: Aprox. 220 x 60 x 50 cm

- Suport: Granidiorita

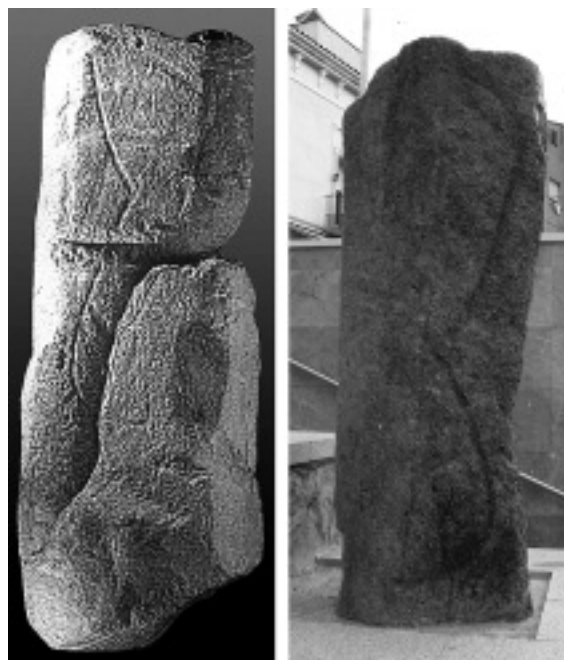
- Descripció de la troballa: Fins a l'any 1970, aquest menhir es trobava tombat a 30 metres del dolmen de Castellruf, quan fou traslladat al seu emplaçament actual per José Marín Castillo.

- Context arqueològic: Aquest menhir es trobava molt proper al megàlit de Castellruf. També són a prop el dolmen del Collet de Can Gurri i la Pedra de Llinàs (Montmeló), el menhir de Can Camat i el dolmen de la Roca d'en Toni o de Can Boquet (Sant Genís de Vilassar).

- Datació: Neolític (sense poder concretar més).

- Estat de conservació: Es conserva perfectament.

- Descripció de la peça: La pedra té una secció triangular amb els angles arrodonits i la decoració gravada

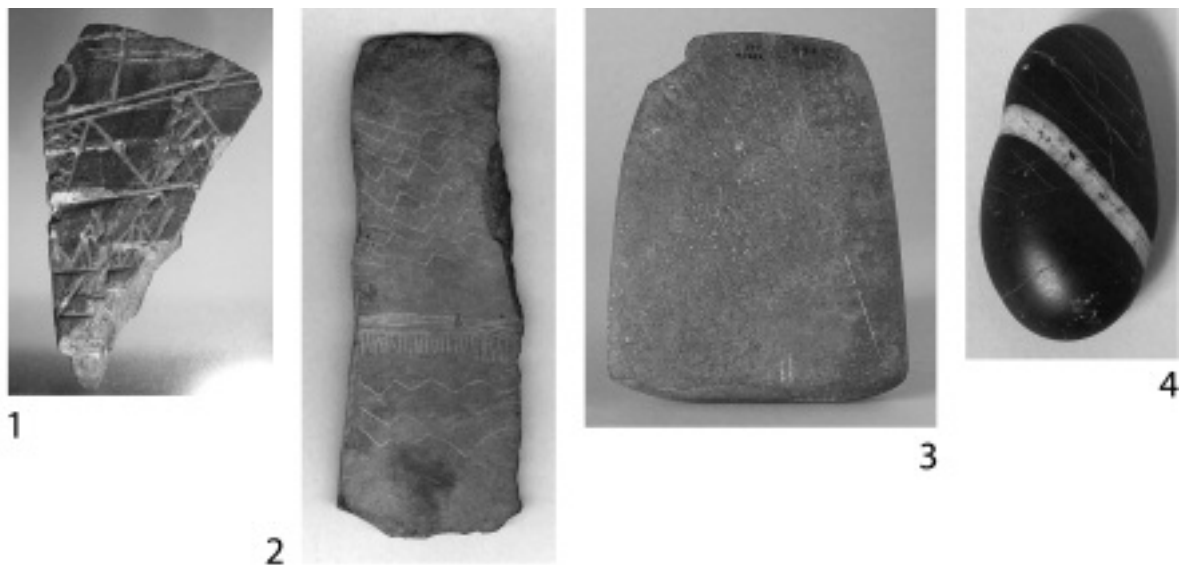

Figura 19. A l'esquerra, pedra de Llinàs (Cura 2002-2003, 135, fig. 1); a la dreta, menhir de Castellruf.

es troba sobre una de les cares planes. El motiu gravat és força similar al trobat a la Pedra de Llinàs i al menhir dels Palaus d'Agullana. Es tracta d'un doble oval o gran "B" realitzada per un solc de secció en U d'uns 2-3 cm d'amplada i 0,5-1 cm de profunditat, esculpit per repicat i posterior abrasió. Aquest motiu gravat té unes mides de 137,5 cm de longitud per 22,5 cm d'amplada. En referència a la interpretació del gravat s'ha parlat d'un jou (Carreras *et al.* 2005) i, per similitud amb la Pedra de Llinàs, d'una figura femenina (Cura 2002-2003, 137). Nosaltres, però, no trobem encertades cap de les dues interpretacions i no sabem què pot representar. Esperem que futurs treballs o descobriments puguin ajudar-nos a interpretar-la.

ÍDOLS-PLAQUETES O REPRESENTACIONS ANTROPOMORFES EN PETIT FORMAT

A Catalunya tenim un seguit de petites pedres, algunes decorades, trobades en contextos de megàlits o coves sepulcralcs, que ens remetent al món dels ídols i plaquetes alentejanes del sud-oest de la península Ibèrica. En algun treball s'ha fet un inventari de totes aquestes figures (Rauret 1965), si bé només se n'indica el lloc de la troballa i les mides. En aquest treball no en volem fer un estudi exhaustiu perquè, això, requeriria un treball exclusiu; tanmateix, i com s'ha fet anteriorment (Bueno/Balbín 2000, 58-59; Bueno *et al.* 2009, 913), sí que volem fer algunes valoracions a l'entorn d'aquests ídols i plaques antropomorfs documentats en terres

Figura 20. Plaquetes-ídols: 1. Placa-ídol de Burriac; 2. Ídol-placa de la cova del Bosquet (foto: Museu Salvador Vilaseca); 3. Plaqueta de la cova Negra (Blasco *et al.* 2009); 4. Idolet de la Coveta de Marge del Moro (Blasco *et al.* 2009).

catalanes i els volem posar en relació amb les representacions antropomorfes de gran format.

En primer lloc cal dir que, com en el cas de l'art en gran format, es documenta una heterogeneïtat de figures, amb les possibles interpretacions i implicacions que això pot tenir. Hem escollit quatre exemples (fig. 20) que poden ser representatius de tot aquest fenomen.

L'ídol-placa de Burriac (Cabrera de Mar, Maresme) (Ribas 1952, 17; Rauret 1965), amb unes mides de 68 x 38 x 5 mm, és un fragment d'una placa de pissarra de color gris plom amb unes petites vetes blanques, que va ser trobada per Marià Ribas davant d'una cova artificial excavada al sauló, al marge d'un camí que passava per davant. Només presenta decoració en una cara, on hi veiem tres franges de triangles incisos, alguns dels quals amb reticulat interior (fig. 20.1). A la suposada part superior s'observa un cercle incís amb un punt al centre que s'ha interpretat com un ull.

L'ídol-placa de la cova del Bosquet (Mont-ral, Alt Camp), amb unes mides de 108 x 40 x 8,5 mm, és un fragment de calcària tabular de color groguenc que fou descobert el 1956 per col·laboradors d'en Salvador Vilaseca, qui la publicà posteriorment (Vilaseca/Prunera 1956). Només té decorada una de les cares en la qual veiem, de dalt a baix, 8 línies incises en ziga-zaga, sota les quals es troba una franja de línies també incises de la qual pengen nombrosos traços petits a mode de serrells seguits de 4 o 5 línies més en zig-zag (fig. 20.2). Si bé el motiu central ens remet a un cinturó o faixa, el motiu complet format per les línies en ziga-zaga ens recorda les esteles antropomorfes de la cista de Seró, del Roc de la Mare de Déu, de Gangonells o la més propera d'Arbolí (Baix Camp).

La plaqueta de la cova sepulcral de la cova Negra (Sant Pere de Ribes, Garraf) és una peça de pissarra de color verdós amb unes mides de 110 x 84 x 14 mm (Rauret 1976; Blasco *et al.* 2009, 112). Si bé la plaqueta no presenta cap tipus de decoració és del tot evident la filiació o interpretació com a plaqueta-ídol antropomorfa perquè és clar l'allisat de les vores del suport per aconseguir donar una morfologia trapezoïdal, típica en les plaques-ídols del sud-est peninsular (fig. 20.3).

L'idolet antropomorf de la coveta de Marge del Moro (Begues, Baix Llobregat), amb unes mides aproximades de 47 x 27 x 21 mm, és un còdol de quarsita negra que presenta una franja obliqua de color blanc, trobat en context al nivell d'inhumacions col·lectives del paradolmen (Villalba *et al.* 2004; Blasco *et al.* 2009, 112) (fig. 20.4). La franja blanca esbiaixada podria representar les bandoleres que hem pogut veure també representades en diverses estàtues-menhirs del Roergue (Serres 1997), fet que ens podria indicar que seria una peça de roba habitual.

En la línia dels ídols i plaques del sud-oest peninsular, totes aquestes figures en petit format es troben en context funerari, les tres primeres en coves sepulcral i la darrera en un paradolmen.

La morfologia d'aquestes petites figures així com els elements figurats ens remet a les representacions de gran format de l'art megalític català. En referència a la seva interpretació també trobem algunes semblances. Així veiem com les plaquetes alentejanas, datades entre finals del IV mil·lenni, la primera meitat del III mil·lenni i amb menor presència durant la segona meitat del III mil·lenni (Gonçalves 2004, 8), s'han considerat com indicadors de grups familiars o ètnics (Lillios 2002, 8).

En aquesta línia també podrien anar els motius gravats a les figures de gran format, que podrien tenir un fort contingut identificador respecte el grup familiar o grup cultural que les va esculpir. Les grans figures caracteritzades amb els elements/motius identificadors de cada grup serien també un element reivindicatiu en el territori i espai on s'haguessin aixecat.

El fet de trobar algunes plaques-ídols molt similars a les plaques alentejanes originals ens podria remetre a algun tipus de contacte entre Catalunya i aquell territori. Aquests contactes potser tindrien relació amb les connexions entre Extremadura i el Llenguadoc exposades en treballs anteriors (Hurtado/Amores 1982).

La diversitat d'aquest tipus de figures a Catalunya es podria explicar per ser un territori on les pràctiques o creences relacionades amb aquests tipus concret de representacions antropomorfes no foren força esteses. D'aquesta manera, la presència d'ídols-plaquetes en el registre funerari català potser també respon a la voluntat singular d'alguns grups, famílies o ètnies de voler participar d'aquests rituals i de voler incorporar aquestes idees o creences al seu món funerari particular.

L'ESTATUÀRIA ANTROPOMORFA CATALANA EN EL CONTEXT DEL NEOLÍTIC FINAL-CALCOLÍTIC EUROPEU

Les estàtues-menhirs i les esteles antropomorfes catalanes s'enquadren perfectament dins del fenomen de l'estatuària antropomorfa del neolític final-calcolític. El conjunt de casuístiques que formen part del fenomen han estat caracteritzades a bastament en nombrosos treballs i articles de síntesis en què es descriuen i s'analitzen els diferents grups escultòrics regionals i s'emmarquen en el conjunt del procés europeu. En aquest sentit, ens abstindrem de reescriure allò que altres ja han fet i ens limitarem a remetre a la bibliografia de referència (Arnal 1976; D'Anna 1977; Landau 1977; Shee Twohing 1981; IISL 1994; De Marinis 1994; Belley *et al.* 1998; Philippon 2002; D'Anna/Renault 2004; Maillé 2010).

Com ja avançàvem en la introducció, l'estatuària antropomorfa catalana del neolític final es concentra especialment en tres zones ben precises: l'Alt Empordà, el Vallès i l'àrea compresa entre la vall mitjana del Segre i les serres que separen el Solsonès i la Segarra. Creiem que en aquests tres focus cal veure l'evidència expressiva de les comunitats del neolític final-calcolític que poblaren aquestes zones concretes.

D'una banda, la zona empordanesa mostra unes peculiars manifestacions que resulten molt interessants (Rosillo *et al.* 2010). Nosaltres no ens estendrem ara en l'anàlisi d'aquest conjunt, per la qual cosa remetem a l'estudi específic dels col·legues gironins sobre les esteles amb banyes presentat en aquest mateix dossier de la revista *Cypsela*.

Pel que fa al conjunt vallesà es troba format per dues estàtues-menhirs i una estela, amb l'avinentesa que s'han desestimat com a representacions antropomorfes els diversos menhirs amb gravats. Es tracta d'una sèrie de representacions heterogènies que no denoten un estil o un codi gràfic unificat, sinó divers i variat. Ara per ara, parlar de grup escultòric és potser massa agosarat tant pel poc nombre d'exemplars com per la diversitat de representacions. En canvi, sí que podríem parlar obertament d'una àrea escultòrica, un territori gràfic geogràficament congruent en què, a més, podrien integrar-se els menhirs gravats com una altra manifestació pròpia de l'art megalític.

Quant a l'àrea del Segre-Solsonès aplega un conjunt molt homogeni i coherent d'esteles antropomorfes caracteritzades per l'absència d'elements anatòmics dels personatges figurats –només identificats en un cas–, sobretot, per la reiteració constant dels motius decoratius amb què es representen els abillaments dels personatges figurats. La unitat estilística d'aquest conjunt ha fet pertinent la definició d'un grup escultòric singular: l'anomenat grup de Seró (López *et al.* 2010; López/Moya en premsa). Res fa pensar en un origen al·lòcton d'aquestes escultures. Les anàlisis petrogràfiques realitzades a les esteles de Seró confrontades amb les dels afloraments rocosos més propers a l'indret de la troballa confirmen que les grans lloses decorades s'elaboraren amb materials autòctons i que possiblement l'àrea font es trobava *in situ* (Garcia-Vallès 2007; Garcia-Vallès *et al.* 2010). La ressemblança entre algunes esteles del grup és sorprenent; hom diria –fins i tot– que són obra d'un mateix artista. Més enllà d'això, però, rere un llenguatge gràfic mimètic creiem que s'evidencien unes comunitats cohesionades que comparteixen idees i creences, rituals, referents i, perquè no, una mateixa identitat.

D'altra banda, hem tingut els dubtes de considerar la zona del massís de Prades com una tercera àrea independent. Si bé a dia d'avui la veiem com una extensió de les manifestacions de l'àrea Segre-Solsonès, no descartem que futures troballes portin a considerar-la com una àrea singular. De la mateixa manera, cal pensar que l'avenç de la recerca posarà en evidència l'existència d'estatuària megalítica en altres zones de la geografia catalana.

Una de les qüestions constantment present en el debat sobre l'estatuària del neolític final-calcolític és la de la seva atribució cultural. Especialment perseverants en aquesta discussió es manifesten els col·legues prehistoriadors francesos, més encara quan la majoria de llurs representacions es troben descontextualitzades, sense dades cronològiques ni materials arqueològics associats. En aquest sentit, per exemple, unes representacions del grup llenguadocià s'han associat a jaciments del grup de Ferrières, mentre que d'altres ho han estat al grup de Fontbousse (D'Anna 2002a, 250 i bibliografia

citada). En canvi, el grup escultòric del Roergue ha estat associat al grup de Treilles i als santponians (Serres 2002).

Quant a l'estatuària antropomorfa catalana cal inserir-la en la realitat cultural que caracteritza la regió en els darrers períodes del neolític. Les etapes neolítiques de les comunitats megalítiques que van conviure al nostre territori han estat definides i caracteritzades en diversos treballs (Martín 2003; Petit 2001; Martín/Mestres 2003; Martín *et al.* 2003; Tarrús 2002; 2003). És precisament a aquestes societats, situades cronològicament entre el 3500 i el 2000 a. de la n. e., que construeixen multitud de monuments sepulcrales megalítics i que tenen en la ceràmica veraziana l'element material de major rellevància, a qui hem d'atribuir l'erecció de les estàtues-menhirs i esteles antropomorfes esculpides.

Els vincles i lligams del neolític català amb el neolític del Migdia francès són innegables, relacions que ja es manifesten arrelades en el neolític mitjà quan es troben evidenciades pel trànsit i l'intercanvi de productes, com ara el sílex melat, la variscita o les ceràmiques tipus Chassesey. Aquests nexes es veuen encara més refermats i estretits en la darrera fase del període, durant el neolític final-calcolític, en què sota l'evidència del material verazià, les terres de l'un i l'altre vessant del Pirineu es caracteritzen per un mateix component cultural només diferenciats i/o enriquits pel bagatge precedent i per la influència i la incidència d'altres grups veïns. Aquestes ceràmiques es troben, a voltes, acompanyades per altres materials vinculats a altres grups culturals del Llenguadoc i la Provença (Treilles, Ferrières, Fontbousse) que deixen entreveure contactes i intercanvis amb grups culturals del Migdia francès més llunyà.

En aquest context, doncs, l'estatuària megalítica catalana esdevé l'expressió de diverses comunitats integrades dins de la fàcies Véraza que, amb clars vincles i lligams amb els grups escultòrics del sud-est francès, posaria novament de manifest una xarxa consolidada de relacions que el registre ceràmic ja deixa entreveure.

SOBRE ELS ANTECEDENTS DEL FENOMEN CATALÀ

La fàcies cultural Véraza que unifica les terres catalanes i les del sud francès en cap cas es troba reflectida en el fenomen de la gran estatuària antropomorfa⁵. Aquest fet no deixa de ser sorprenent si es té en compte la proximitat del vessant nord del Pirineu amb les terres del Llenguadoc i de la Provença on, des de mitjan el IV mil·lenni, es manifesten diversos grups escultòrics. És, doncs, el fenomen de l'estatuària en l'òrbita del vera-

zià una manifestació local, restringida només a certes comunitats? Pot ser que aquesta "homogenitat" veraziana basada en el registre ceràmic no tingui un reflex tan unitari en altres manifestacions de les organitzacions socials?

Una primera hipòtesi plantejaria que aquestes situacions diferencials (presència/absència d'elements en diferents zones) responen a un dèficit en la recerca, mancances, d'altra banda, no tant evidents en altres manifestacions de l'art megalític, cas per exemple les inscultures –cúpules, cassoletes, reguerons...– (Abelnet 1990). Una segona hipòtesi, en canvi, cercaria l'explicació en el substrat autòcton del neolític mitjà –molt potent a les zones del Vallès i Solsonès– que desembocaria, ja al neolític final, amb el ple desenvolupament de l'estatuària en gran format en unes àrees, mentre d'altres en són, aparentment, deficitàries. Però, potser, el més convenient seria formular una tercera hipòtesi en què s'apleguessin ambdós plantejaments explicatius.

SOBRE LA CRONOLOGIA DEL FENOMEN CATALÀ

Els estudis que s'han realitzat arreu d'Europa situen les estàtues-menhirs en el IV, III i II mil·lenni a. de la n. e. Aquestes cronologies s'han establert molt poques vegades per contextos arqueològics clars amb relacions directes amb materials o datacions de C14. En la majoria dels casos, aquestes figures es troben fora de qualsevol context original per la qual cosa, per a poder situar-les cronològicament, s'ha de recórrer a estudis de paral·lels, d'absència o presència d'elements identificables o a interpretacions del tot subjectives.

A Catalunya no havíem entrat a estudiar aquest tema perquè, fins fa ben poc, no comptàvem amb un conjunt destacat de figures. Amb tot, les representacions que hem analitzat en aquest treball corresponen a diferents cronologies en què cap s'ha documentat en el seu context primari. Tanmateix, les estàtues-esteles recuperades en el marc de quatre intervencions arqueològiques ens permeten situar cronològicament la casuística catalana.

Com assenyalàvem anteriorment, al neolític mitjà queden clars uns primers exemples d'esteles antropomorfes relacionades amb les cistes solsonianes. En aquest sentit, l'estela de Costa dels Garrics de Caballol ha estat datada per l'associació amb el sepulcre proper, la cronologia del qual ha estat establerta a l'entorn del 4860±90 BP (UBAR-209), durant la primera meitat del IV mil·lenni (Castany 2008, 206-220, 520-523, i bibliografia citada).

5.- L'única representació antropomorfa coneguda al vessant nord és l'anomenada estàtua-menhir de Caramat (Puyvalador, Pirineus Orientals, França) (Bocquet 1995) que, segons referències orals de Josep Tarrús, cal considerar una falsificació.

Les manifestacions pròpiament del neolític final-calcolític són el conjunt escultòric dels Reguers de Seró i les estàtues-menhirs de Ca l'Estrada i del Pla de les Pruneres. D'una banda, la datació del megàlit dels Reguers de Seró ens situa la reutilització directa de les esteles com a ortostats del sepulcre. De l'altra, les datacions dels jaciments vallesans situen els nivells sedimentaris de natura geològica en què foren recuperades les estàtues-menhirs.

Respecte de la figura de Ca l'Estrada ja s'ha publicat que va trobar-se arrossegada dins d'un paleocanal, acompanyada de materials campaniformes i del bronze antic. La datació d'un carbó recollit a la base d'aquest paleocanal ha donat 3700±35 BP (Poz-10388) (Fortó *et al.* 2008a), la qual cosa situa aquesta figura amb anterioritat a un 2200-1970 cal. ANE. D'altra banda, les estretes similituds que em trobat amb les manifestacions del grup figuratiu del Roergue ens situarien aquesta figura en un punt imprecís entre el 3300 i el 2200 a. de la n. e., tal com tradicionalment es data el conjunt escultòric.

Quant a l'estàtua-menhir del Pla de les Pruneres hem pogut datar la capa "S", que és la que cobria el nivell "T" on es va trobar la figura. La datació d'un carbó situa l'estrat "S" a l'entorn d'un 3717±50 BP (LTL4375A) (Martínez per publicar), amb la qual cosa remunta l'escultura amb anterioritat a un 2290-1960 cal. ANE. Alguns elements d'aquesta figura també tenen clars paral·lels amb els grups figuratius del Roergue i Llenguadoc de manera que, com en el cas anterior, ens l'emplacen dins d'un arc cronològic comprès entre el 3300 i el 2200 a. de la n. e.

Són, però, les esteles de Seró les que compten amb un context més precís que, per analogia, és extensible a la resta de manifestacions dels grup escultòric homònim. La reutilització de les esteles en el sepulcre dels Reguers de Seró ha estat datada a partir de l'ús funerari del megàlit vers el 4150±40 BP (Beta-230406), en un context campaniforme (López *et al.* 2010). Aquesta datació estableix un *terminus ante quem* per les lloses esculpides que les situaria amb anterioritat al primer quart del III mil·lenni cal. ANE, en un context pre-campaniforme. Finalment, els paral·lelismes amb el grup figuratiu del Roergue ens podrien situar les esteles a partir del 3300-3200 a. de la n. e.

D'altra banda, sabem que els petits ídols o plaquetes antropomorfs són contemporànies a tot aquest món de la gran estatuària megalítica. Així, per exemple, les plaques alentejanes, de les quals la placa de Burriac en seria un paral·lel, es troben datades a finals del IV mil·lenni, durant la primera meitat del III mil·lenni i, amb molta menys presència, durant la segona meitat del III mil·lenni (Gonçalves 2004, 8). La gran majoria de les plaquetes o els ídols catalans han estat trobats en excavacions antigues i no s'han pogut datar per radiocarboni. Tanmateix, aquest no ha estat el cas de l'idolet de

la coveta de Marge del Moro de Begues, la cronologia del qual se situa a l'entorn del 4160±90 BP (2912-2489 cal. ANE) (Villalba *et al.* 2004).

En definitiva, doncs, l'estatuària antropomorfa catalana es desenvolupa de forma sincrònica a altres grups escultòrics europeus. Després d'unes primeres manifestacions que participen d'un cert antropomorfisme que es remunten a la primera meitat del IV mil·lenni en un context del neolític mitjà, s'esdevenen les primeres manifestacions en gran format ja en el neolític final. Aquestes s'iniciarien molt possiblement a finals del IV mil·lenni i viurien el màxim apogeu al llarg del III mil·lenni.

SOBRE LES INTERPRETACIONS DEL FENOMEN CATALÀ

Tant o més controvertida que la discussió de l'atribució cultural de l'estatuària antropomorfa és el debat a l'entorn de la seva interpretació i significat. La controvèrsia se situaria, *grosso modo*, entre la lectura religiosa, que veuria l'estatuària megalítica com la representació de divinitats, i la lectura sociològica, en què les escultures serien representacions de personatges i individus d'alt rang social.

La zona del sud-est de França té un gran nombre i diversitat de figures amb les quals les representacions catalanes es relacionen. És una de les regions on el fenomen es manifesta amb més força i on la recerca ha estat més exhaustiva i profunda. En aquest sentit, són significatives les interpretacions que es donen a algunes de les esteles del grup del Llenguadoc o a les estàtues-menhirs del grup del Roergue.

Pel que fa al grup figuratiu llenguadocià destaca, per exemple, el context en què es van trobar les dues estàtues de l'avenc Meunier a Saint-Martin d'Ardeche, en què es documentaren nivells sepulcrales del neolític final-calcolític. Ambdues figures es trobaven situades a banda i banda de l'entrada de la cova. Tot i poder ésser interpretades com a elements protectors d'aquestes sepultures, els investigadors no han assegurat que les restes funeràries i les figures esculpides poguessin pertànyer a la mateixa cronologia (Gilles 1994; Montjardin 1998). D'altra banda, altres esteles del mateix grup han estat documentades en hàbitat, unes reaprofitades en els paraments de murs, mentre que d'altres encara han pogut tenir alguna funcionalitat precisa (D'Anna/Renault 2004, 83-84), potser com a divinitats domèstiques.

Quant a la majoria d'esteles provençals també es relacionen amb contextos funeraris i s'han interpretat com a divinitats dels morts, com a eífies dels difunts, com a ofrenes mortuòries o com a objectes commemoratius del rang del mort (D'Anna/Renault 2004, 81-87).

Respecte al grup del Roergue, les estàtues es troben disperses i aïllades enmig de boscos, en uns pai-

satges de muntanya sense una clara associació a possibles elements del relleu, hàbitats, necròpolis o qualsevol altre context que pugui ajudar a desxifrar-ne el significat. S'ha parlat, doncs, de marcadors de camins i vies de comunicació, de representacions de persones sàvies que guien els pastors, els viatgers i els caçadors, persones que potser devien haver existit i que, un cop mortes, les escultures en perpetuaven el coneixement (D'Anna 1977).

Des d'una perspectiva d'ordre sociològic és molt interessant la interpretació que es dona a les esteles de la necròpolis del Petit-Chasseur (Sion, Valais, Suïssa), que conformen un grup escultòric propi juntament amb les esteles de la necròpolis de Saint-Martin-de-Corléans (Aosta, Vall d'Aosta, Itàlia). En aquests jaciments alpins les figures també es troben reutilitzades per construir diverses cambres megalítiques, per la qual cosa presenten certes similituds amb la dinàmica del monument dels Reguers de Seró. Fins i tot, en algun cas, les esteles encara s'han trobat alineades *in situ* i en relació amb algun dels sepulcres megalítics. En el cas concret del jaciment suís els investigadors han interpretat les esteles com a representacions de personatges en què llur erecció i abatiment podria respondre a tres possibilitats (Gallay 1995a, 110-112; 1995b, 185-186; 2006, 101-103; 2009):

1. erecció d'una estela per representar un individu mort i destrucció per representar-ne el rebuig social, la mort social;
2. erecció d'una estela per consagrar i promocionar un individu viu i destrucció per representar-ne el refús social; i
3. erecció d'una estela per consagrar o promocionar un individu viu i destrucció per la mort física de l'individu.

En els tres casos, un cop l'estela s'ha abatut i destruït, s'ha pogut reutilitzar per construir una nova tomba.

A Catalunya no hem localitzat cap estàtua-menhir ni estela del neolític final-calcolític en el seu emplaçament original. Tanmateix, en el cas de l'estàtua-menhir de Ca l'Estrada pot relacionar-se a un context arqueològic que pot ajudar a significar-la i en els casos del gran menhir del Pla de les Pruneres i del conjunt escultòric del Reguers de Seró podem plantejar una possible interpretació dels monuments.

L'estàtua-menhir Ca l'Estrada, tot i recuperada dins d'un paleocanal, pensem que era a prop del seu emplaçament original en un context arqueològic definit per un conjunt d'estructures del neolític final molt destacat i significatiu. La localització vora l'estàtua-menhir d'un segon megàlit amb figuracions antròpiques del neolític antic, de les estructures de combustió de grans dimensions i dels recintes de fossats ens van dur a pensar en un "espai amb unes connotacions especials" on podrien celebrar-se trobades o cerimònies, potser de caire religiós, on la figura esculpida podria representar

un/a gran savi/a i protector/a que els guiaria (Fortó *et al.* 2005a, 2008a; Martínez 2010; Martínez *et al.* en premsa).

El cas del menhir del Pla de les Pruneres ens ha fet reflexionar sobre les dimensions de la representació i ens ha portat a argumentar, en la línia de C. Tilley (1996), que aquesta gran figura devia ser un referent important ple de simbolisme en el paisatge vallesà i que l'erecció d'aquesta estàtua-menhir hauria aportat un gran prestigi i lluïment al grup social que la va aixecar.

Pel que fa a les esteles de Seró –si més no les decorades– foren concebudes per ser contemplades amb tota la seva majestuositat per les seves quatre bandes, exemptes (López *et al.* 2010; López/Moya en premsa). Sabem del cert que foren reaprofitades en un sepulcre megalític, si bé no tenim dades fermes que ens permetin vincular-les originàriament també a un espai funerari. Tanmateix, tant les esteles esculpides com les anicòniques, creiem que formen un conjunt unitari que prenen sentit globalment, de manera que podem especular amb un monument megalític original format per almenys una desena d'esteles –disposades potser en cercle, poster alineades...–, que no es trobaria lluny d'on foren reemprades. Sigui com sigui, la singularitat d'un espai presidit per tota aquesta sèrie de grans representacions antropomorfes és òbvia i cal pensar que l'indret esdevingué un centre monumental cultural, ritual i de referència per les comunitats de la zona.

A l'hora de cercar paral·lels arqueològics per recrear aquest suposat recinte podríem citar dos possibles referents. Si el monument original es trobés en un suposat context funerari podríem imaginar-nos un alineament d'esteles similar als dos documentats a la necròpolis megalítica de Saint-Martin-de-Corléans d'Aosta (Mezzena 1997), com també ha estat assenyalat l'erecció d'esteles davant d'algun dels megàlits de la necròpolis del Petit-Chasseur de Sion (Gallay 1995; 2006, 110; per una relectura del jaciment en relació a la necròpolis d'Aosta vegeu Harrison/Heyd 2007). En canvi, si desvinculem el monument d'un entorn estrictament sepulcral podríem relacionar-lo amb l'alineament d'esteles de la Possession (Lutry, Vaud, Suïssa), datat entre la segona meitat del V mil·lenni i inicis del III mil·lenni, la interpretació i recreació del qual s'ha vinculat a un lloc cerimonial, centre d'intercanvis i relacions entre grups i comunitats en el marc de la continuïtat de tradicions religioses i a l'empara de les representacions dels ancestres (Gallay *et al.* 2006, 153-155, fig. 151).

Més enllà, però, que les figures siguin representacions de divinitats o de personatges reals o fonaments d'estirps i llinatges, esdevenen imatges admirades i venerades en què determinats grups humans s'hi emmirallaven i molt possiblement els cohesionaven com a comunitat. Com s'ha descrit, els elements decoratius que es repeteixen pràcticament en les grans esteles decorades de Seró ens remeten a la representació de

vestimentes –túniques, capes, cinturons, potser diademes...–, la singularitat dels quals també podria ser llegit com un element de distinció social. En aquest sentit, els abillaments esdevindrien el reflex del rang i l'estatus que els personatges representats tingueren en les comunitats a partir de la recreació i esquematització d'uns símbols reconeguts.

Altrament, l'existència de la resta d'esteles que integren el grup escultòric de Seró, caracteritzades per la reiteració gràfica i estilística del mateixos motius decoratius que s'estenen en una àrea acotada i homogènia, ens permeten reflexionar sobre la interpretació d'aquestes imatges com a marcador territorial de les comunitats que les generaren, com un element identificador de grup i amb caràcter propi i, per tant, símbol de cohesió, integració i identitat grupal però, alhora, molt possiblement també d'exclusió de comunitats afrontades (López *et al.* 2010; López/Moya en premsa).

Finalment, en relació a les esteles de Seró només ens resta valorar llur reutilització en un megàlit campaniforme. Certament aquesta pot ser una qüestió molt significativa per explicar la destrucció del conjunt escultòric monumental i el bastiment del nou sepulcre funerari. Cal interpretar l'abatiment i el trencament de les esteles com l'evidència d'un conflicte social, de tensions i de desigualtats entre comunitats diferenciades, d'un canvi en les organitzacions socials o un canvi de grup dominant o llinatge? O bé, per contra, cal veure en la reutilització de les esteles la perpetuació d'uns símbols ancestrals que, amb el seu nou ús, són integrats d'una nova manera al sepulcre megalític? La primera línia interpretativa es despendria de l'abatiment de les esteles pel que A. Gallay (1995a; 1995b) considera com a mort social d'un individu en el marc de possibles pugnes pel poder entre diferents llinatges o grups. En el cas del segon plantejament, l'acumulació sistemàtic d'antigues representacions antropomorfas ha estat assenyalada a bastament per a l'art megalític ibèric (Bueno *et al.* 2007, 612; 2009, 888-889), cosa que es relaciona amb una idea de continuïtat dels símbols gràfics. Sigui com sigui, el que semblaria clar és que entre el conjunt escultòric i el monument funerari hi ha hagut un canvi en la forma d'exhibir i contemplar les esteles sense poder desestimar, des

d'un plantejament més iconoclasta, un canvi en la manera de percebre-les i en el missatge que durien implícit (López/Moya en premsa). El debat resta obert.

En definitiva, més d'una vintena han estat les estàtues-menhirs i esteles antropomorfas catalogades en aquest treball, a més d'altres lloses i menhirs decorats d'interpretació incerta o d'atribució antropomorfa dubtosa. Certament, l'estatuària antropomorfa megalítica catalana es troba encara lluny d'assolir les dimensions quantitatives que evidencien altres regions europees, com ara els 250 monuments escultòrics dels grups del Migdia francès –entre les manifestacions del Roergue, les provençals i les llenguadocianes– o bé la setantena d'esteles que conformen el grup Sion-Aosta. No obstant això, les representacions escultòriques catalanes tenen prou entitat per considerar que el fenomen de l'estatuària antropomorfa del neolític final-calcolític es troba plenament desenvolupat a casa nostra i que, a més, s'insereixen dins del món complex, plural i divers de l'art megalític: pintures rupestres, ortostats decorats, plaquetes-ídols, gravats parietals, etc...

En resum, gràcies a les darreres descobertes i la investigació recent pot afirmar-se que Catalunya es troba plenament integrada dins del fenomen de l'estatuària antropomorfa europea del neolític final-calcolític, no com a simple extensió d'un grup escultòric veí sinó amb expressions pròpies arrelades en tradicions autòctones. El repte de la recerca és aprofundir en la seva caracterització com a manifestació de les comunitats humanes que habitaren les terres catalanes entre la segona meitat del IV mil·lenni i al llarg de tot el III mil·lenni. Esperem, doncs, que a partir del conjunt de manifestacions escultòriques compilades en aquest treball es reconegui obertament el valor, la importància, la singularitat i l'especificitat del cas català dins del fenomen europeu de l'estatuària antropomorfa del neolític final-calcolític.

AGRAÏMENTS

David Asensio, Lídia Fàbregas, Ignasi Garcés, Miquel S. Jassans, Javier López Cachero, Araceli Martín, Enriqueta Pons i Josep Tarrús.

BIBLIOGRAFIA

ABELANET, J. 1990, *Les roches gravées nord-catalanes*, Prada, Centre de Recerques i d'Estudis Catalans; 5.
 ANGUAS, F. ET AL., 2006. *Montpedrós Rock Art Bulletin*. <http://www.rupestre.net/tracce/>
 ANATI, E. 2004, *La Civiltà delle Pietre. Valcamonica una storia per l'Europa*, Capo di Ponte, Ed. del Centro, Archivio; 16.
 ARNAL, J. 1976, *Les statues-menhirs. Hommes et dieux*, Tolosa de Llenguadoc, Ed. Des Hespérides.

ARNAL, J., SERRES, J.-P. 1988, *Idoles-enseignes et objets du Néolithique récent-final méridional*, *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 85/2, 48-53.
 BELLEY, A. M. ET AL. 1998, *Dei di Pietra. La grande statuaria antropomorfa nell'Europa del III Millennio a.C.*, Genève-Milano.
 BLAS CORTINA, A. DE 1997, *El arte megalítico en el territorio cantábrico: un fenómeno entre la nitidez y la ambigüedad*, *Brigantium* 10, 69-89.
 BLASCO, A., EDO, M., VILLALBA, M. J. 2009, *La prehistòria de Garraf. Recull de 30 anys d'excavacions*

- prehistòriques*, Esplugues de Llobregat, Ed. Rondas.
- BOCQUENET, J.-PH. 1995**, La statue-menhir de "Caromat" en Capcir (commune de Puyvalador, Pyrénées-Orientales), *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 92/4, 459-462.
- BOSCH, J. 2010**, El menhir de Mollet: una de les primeres estàtues?, *Notes* 25, 101-103.
- BOSCH GIMPERA, P. 1919**, *Prehistòria catalana (Edats de la Pedra i dels Metalls. Colonització grega. Etnografia)*, Barcelona, Editorial Catalana, Enciclopèdia Catalana; XVI.
- BRANDHERM, D. 2000**, Yunques, martillos y lo demás: herramientas líticas en la producción metalúrgica de las edades del cobre y del bronce, Oliveira, V. (ed.), *IIIº Congreso de Arqueología Peninsular. Utad, Portugal, Sept. 1999*, vol. 4, Porto, ADECAP, 243-252.
- BUENO, P., BALBÍN, R. DE 1992**, L'Art mégalithique dans la Péninsule Ibérique. Une vue d'ensemble, *L'Anthropologie* 96/2-3, 499-572.
- BUENO, P., BALBÍN, R. DE 2000**, Tècniques, extensió geogràfica i cronologia de l'art megalític ibèric. El cas de Catalunya, *Cota Zero* 16, 47-64.
- BUENO, P., BALBÍN, R. DE, BARROSO 2007**, Chronologie de l'art mégalithique ibérique: C14 et contextes archéologiques, *L'Anthropologie* 111, 590-654.
- BUENO, P., BARROSO, R., BALBÍN, R. DE 2010**, Metal and symbols of ancestors in Northern Iberia, Bettencourt, A. M. S. et al. (eds.), *Conceptualising space and place: On the role of agency, memory and identity in the construction of space from the Upper Palaeolithic to the Iron Age in Europe*, Oxford, Archaeopress, BAR International Series; 2058, 71-87.
- BUENO, P. ET AL. 2009**, Frontières et art mégalithique. Une perspective depuis le monde pyrénéen, *L'Anthropologie* 113, 882-929.
- CARRERAS, E., TARRÚS, J., GAY, P. 2005**, Tres menhirs amb gravats entre l'Alt Empordà i el Vallès Oriental, *Roches ornées, roches dressées. Aux sources des arts et des mythes. Les homes et leur terre en Pyrénées de l'Est. Actes du Colloque en Hommage à Jean Abelanet (Perpignan, 24, 25 i 26 mai 2001)*, Perpinyà, Presses Universitaires, 157-163.
- CASTANY, J. 2004**, Gravats en lloses d'estructures funeràries al Solsonès, Torres, M. (coord.), *Megalitisme, gravats i cupuliformes. L'imaginari de l'Home prehistòric. Actes de la XXIV Jornada de treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent (Artesa de Segre, 2003)*, Guissona, Grup de Recerques de les Terres de Ponent, 81-96.
- CASTANY, J. 2008**, *Els megàlits neolítics del "solsonià"*, Universitat de Lleida, tesi doctoral inèdita. <http://www.tdx.cat/TDX-0519109-171247>
- CASTANY, J., GUERRERO, L. 2003**, Gravats en megàlits neolítics del Solsonià, González, J. R. (coord.), *Actes del I Congrés Internacional de gravats rupestres i murals. Homenatge a Lluís Díez-Coronel (Lleida, 23-27 de novembre de 1992)*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 315-320.
- CORBOUD, P., CURDY, P. (DIRS.) 2009**, *Stèles préhistoriques: la nécropole du Petit-Chasseur à Sion, Sion*, Musées Cantonaux du Valais.
- CUNHA, A. L. 1993**, Pinturas rupestres na anta da Arquinha da Moura Conc. Tondela. Viseu): noticia preliminar, *Estudos Pré-históricos* 1, 83-95.
- CURA, M. 1974**, Un enterramiento en Solsona, perteneciente al Bronce Antiguo, *Pyrenae* 10, 21 i ss.
- CURA, M. 1992**, Són neolítics les inscultures de Pas-sanant?, *Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya. 9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Andorra, Servei d'Arqueologia d'Andorra, 119-120.
- CURA, M. 2002-2003**, La "Pedra de Llinàs": un menhir, una estela o una fita de terme (Montmeló, Vallès Oriental, Catalunya), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 23, 133-139.
- D'ANNA, A. 1977**, *Les statues-menhirs et stèles anthropomorphes du Midi méditerranéen*, Paris, CNRS.
- D'ANNA, A. 2002a**, Les sculptures de la fin du Néolithique en Méditerranée occidentale, *Documents d'Archéologie Méridionale* 25, 247-256.
- D'ANNA, A. 2002b**, Les statues-menhirs en Europe à la fin du Néolithique et au début de l'Âge de Bronze, Philippon, A. (dir.), *Statues-menhirs. Des énigmes de pierre venues du fond des âges*, Rodez, Éditions du Rourgue, 196-221.
- D'ANNA, A., RENAULT, S. (DIRS.) 2004**, *Stèles anthropomorphes néolithiques de Provence. Catalogue du Musée Calvet d'Avignon*, Avignon, Établissement public Calvet.
- DE MARINIS, R. C. 1994**, Il fenomeno delle statue-stele e stele antropomorfe dell'età del Rame in Europa, Casini, S. (coord.), *Le pietre degli dei. Menhir e stele dell'età del Rame in Valcamonica e Valtellina*, Gorle, Centro Culturale Nicolò Rezzara i Comune di Bergamo, 31-58.
- DUCH, J. 2004**, Contextualització arqueològica i significats dels gravats rupestres i cúpules, Torres, M. (coord.), *Megalitisme, gravats i cupuliformes. L'imaginari de l'Home prehistòric. Actes de la XXIV Jornada de treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent (Artesa de Segre, 2003)*, Guissona, Grup de Recerques de les Terres de Ponent, 67-80.
- FORTÓ, A., MARTÍNEZ, P., MUÑOZ, V. 2005a**, L'estàtua-menhir antropomorfa de Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental), *Cota Zero* 20, 17-22.
- FORTÓ, A., MUÑOZ, V., MARTÍNEZ, P. 2005b**, El jaciment arqueològic de Ca l'Estrada (Canovelles), *Lauro. Revista del Museu de Granollers* 28, 5-16.
- FORTÓ, A., MARTÍNEZ, P., MUÑOZ, V. 2006**, Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental): un exemple d'ocupació de la plana vallesana des de la prehistòria a l'alta edat mitjana, *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 45-70.

- FORTÓ, A., MARTÍNEZ, P. MUÑOZ, V. 2007, *Ca l'Estrada*, Granollers, Museu de Granollers, Història de Canovelles; 1.
- FORTÓ, A., MARTÍNEZ, P., MUÑOZ, V. 2008a, La estatu-menhir de Ca l'Estrada, Hernández, M. S. et al. (eds.), *IV Congreso del Neolítico en la Península Ibérica (Alicante, 27-30 de noviembre de 2006)*, Alacant, Museu Arqueològic d'Alacant, 149-153.
- FORTÓ, A., MARTÍNEZ, P., MUÑOZ, V. 2008b, Las estructuras de combustión de grandes dimensiones de Ca l'Estrada en el neolítico europeo, Hernández, M. S. et al. (eds.), *IV Congreso del Neolítico en la Península Ibérica (Alicante, 27-30 de noviembre de 2006)*, Alacant, Museu Arqueològic d'Alacant, 306-314.
- GALLAY, A. 1995a, La nécropole du Petit-Chasseur à Sion et ses stèles: idéologie et contexte social, Gallay, A. (dir.), *Dans les Alpes, à l'aube du métal. Archéologie et bande dessinée*, Sion, Musées Cantonaux du Valais, 103-112.
- GALLAY, A. 1995b, Les stèles anthropomorphes du site mégalithique du Petit-Chasseur à Sion (Valais, Suisse), Casini, S., De Marinis, R. C., Pedrotti, A. (eds.), *Statue-stèle e massi incisi nell'Europa dell'Età del Rame, Notizie Archeologiche Bergomensi* 3, 167-194.
- GALLAY, A. 2006, *Les sociétés mégalithiques. Pouvoir des hommes, mémoire des morts*, Laussane, Presses polytechniques et universitaires romandes, Le savoir Suisse; 37.
- GALLAY, A. (COORD.) 2006, *Des Alpes au Léman. Images de la préhistoire*, Gollion, Infolio éditions.
- GALLAY, A. 2009, Mise en valeur des découvertes du Petit-Chasseur et présentation au public, Mariethoz, F. (ed.), *Les saisons du Petit-Chasseur*, Sion, Sedunum nostrum; 14.
- GALLAY, A., RACHOUD-SCHNEIDER, A.-M., STUDDER, J. 2006, Les premiers paysans, Gallay, A. (coord.), *Des Alpes au Léman. Images de la préhistoire*, Gollion, Infolio éditions, 99-189.
- GARCÉS, I., CEBRIÀ, A. 2002-2003, L'estela ibèrica de Tona (Osona), *Pyrenae* 33-34, 211-232.
- GARCÍA, M., MARTÍN, J. ZARAGOZA, J. 2003, La representación espiraliforme del Fondo del Aiguamoll (l'Albi, les Garrigues, Lleida): grafismo rupestre y simbología, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 13, 149-154.
- GARCIA-VALLÈS, M. 2007, *Estudi petrogràfic del túmul dels Reguers de Seró*, informe inèdit.
- GARCIA-VALLÈS, M. et al. 2010, Patinas developed in environmental burial conditions: the Neolithic steles of Reguers de Seró (Lleida, Spain), *Environmental Science and Pollution Research*. <http://www.springerlink.com/content/t233m27x0qn17v43/>
- GAY, P., TARRÚS, J., BOFARULL, B., CARRERAS, E. 1996-1997, Inscultures i territoris dolmènics a l'Alt Empordà, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXVI, 197-211.
- GAY, P., DÍDAC, M., TARRÚS, J., BOFARULL, B., CARRERAS, E. 1998, Reflexions sobre els gravats rupestres prehistòrics de Catalunya: el cas de l'Alt Empordà, *Cypsela* 12, 119-134.
- GILLES, R. 1994, Les statues-menhirs du département de l'Ardèche, leur place dans le groupe bas-languedocien, *La statuarie antropomorfa in Europa dal Neolitico alla romanizzazione. Atti del Congresso Internazionale La Spezia-Pontremoli, 27 aprile-1 maggio 1988*, La Spezia, Instituto Internazionale de Studi Liguri, 109-128.
- GONÇALVES, V. S. 2004, As deusas da noite: o projecto «Placa Nostra» e as placas de xisto gravadas da região de Évora, *Revista Portuguesa de Arqueologia* 7/2, 49-72.
- GONZÁLEZ, J. R. (coord.) 2003, *Actes del I Congrés Internacional de gravats rupestres i murals. Homenatge a Lluís Díez-Coronel (Lleida, 23-27 de novembre de 1992)*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs.
- HARRISON, R., HEYD, V. 2007, The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: the example of "Le Petit-Chasseur I + III" (Sion, Valais, Switzerland), *Praehistorische Zeitschrift* 82/2, 129-214.
- HURTADO, V., AMORES, F. 1982, Relaciones culturales entre el Sudeste francés y la Pijotilla (Badajoz) en el Calcolítico: las pastillas repujadas y el Campaniforme cordado, *Habis* 13, 189-209.
- IISL 1994, *La statuarie antropomorfa in Europa dal Neolitico alla romanizzazione. Atti del Congresso Internazionale La Spezia-Pontremoli, 27 aprile-1 maggio 1988*, La Spezia, Instituto Internazionale de Studi Liguri.
- JARRY, M. 1998, Étude documentaire de statues-menhirs du département du Tarn en vue de mesures de protection et de conservation, *Archéologie en Languedoc* 22, *Actes du 2ème Colloque International sur la statuaire mégalithique (Sant-Pons-de-Thomières, du 10 au 14 septembre 1997)*, 363-375.
- JIMÉNEZ, J. 2006, *La imagen de los espacios de alta montaña en la prehistoria: el caso de los Pirineos catalanes occidentales*. www.recercat.net/bits-tream/2072/12393/1/Binder1.pdf
- LANDAU, J. 1977, *Les représentations anthropomorphes mégalithiques de la région méditerranéenne, (3e au 1er millénaire)*, Paris, CNRS.
- LEISNER, G. 1934, Die Malereien der Dolmen de Pedra Coberta, *I.P.E.K.* IX, 23-44.
- LILLIOS, K. 2002, Some new views of the engraved slate plaques of southwest Iberia, *Revista Portuguesa de Arqueologia* 5/2, 135-151.
- LILLIOS, K. 2004, Lives of stone, lives of people: reviewing the engraved plaques of late Neolithic and Copper Age Iberia, *European Journal of Archaeology* 7/2, 125-158.
- LÓPEZ, J. B. et al. 2010, La cista tumularia amb esteles esculpides dels Reguers de Seró (Artesa de Segre, Lleida): una aportació insòlita dins de l'art megalític peninsular i europeu, *Tribuna d'Arqueologia 2008-2009*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 87-125.

- LÓPEZ, J. B., MOYA, A. en premsa, Les estàtues-esteles dels Reguers de Seró (Artesa de Segre, Lleida) i les evidències d'un grup escultòric singular del megalitisme català: el grup de Seró, *2n Col·loqui d'Arqueologia d'Odèn (Solsonès)*.
- MAILLÉ, M. 2010, *Hommes et femmes de pierre. Statues-menhirs du Rouergue et du Haut-Languedoc*, Toulouse, Archives d'Écologie Préhistorique.
- MAÑÉ, A. 2005, *Algunes reflexions sobre els sepulcres megalítics denominats hemidòlmen, a Catalunya*. <http://www.elsblaus.cat/arqueologia>.
- MARTÍN, A. 2003, Els grups del neolític final, calcolític i bronze antic. Els inicis de la metal·lúrgia, *Cota Zero* 18, 76-105.
- MARTÍN, A., MARTÍN, J., VILLALBA, MA. J., JUAN-TRESSERRAS, J. 2005, Ca l'Oliaire (Berga, Barcelona), un asentamiento neolítico en el umbral del IV milenio con residuos de sal y de productos lácteos, Ontañón, R. et al. (coords.), *Actas del III Congreso del Neolítico en la Península Ibérica (Santander, 5 a 8 de octubre de 2003)*, Santander, Universidad de Cantabria, 175-186.
- MARTÍN, A., MESTRES, J. S. 2003, Periodització des de la fi del neolític fins a l'edat del bronze a la Catalunya sud-pirinenca. Cronologia relativa i absoluta, *Pirineus i veïns al 3r mil·lenni AC. De la fi del neolític a l'edat del bronze entre l'Ebre i la Garona. XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans, 77-130.
- MARTÍN, A., PETIT, M. À., MAYA, J. L. 2003, Cultura material, economia i intercanvis durant el III mil·lenni AC a Catalunya, *Pirineus i veïns al 3r mil·lenni AC. De la fi del neolític a l'edat del bronze entre l'Ebre i la Garona. XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans, 295-321.
- MARTÍNEZ, P. 2010, Estàtues-menhirs, testimonis d'una religió que va abastar tot Europa en el III mil·lenni aC, *Notes* 25, 81-99.
- MARTÍNEZ, P. per publicar, La estatua-menhir del Pla de les Pruneres (Mollet del Vallès).
- MARTÍNEZ, P., FORTÓ, A., MUÑOZ, V. en premsa, La estatua-menhir de Ca l'Estrada (Canovelles, Barcelona) y los elementos figurativos del grupo de la Rouergue (Aveyron, Francia), *Munibe* 61 (*Actas del Coloquio Internacional sobre Megalitismo. Beasain-Idiazabal, julio 2007*).
- MAYA, J. L. 1977, *Lérida prehistórica*, Lleida, Dilagro ediciones, col. Cultura llerdense.
- MEZZENA, F. 1997, La Valle d'Aosta nel Neolitico e nell'Eneolitico, *Atti della XXXI Riunione Scientifica La Valle d'Aosta nel quadro della Preistoria e Protoistoria dell'arco alpino centro-occidentale (Courmayeur, 2-5 giugno 1994)*, Firenze, Instituto Italiano di Preistoria e Protoistoria, 17-138.
- MONTJARDIN, R. 1998, Menhirs et statues-menhirs en Ardèche, *Archéologie en Languedoc* 22, *Actes du 2ème Colloque International sur la statuaire mégalithique (Sant-Pons-de-Thomières, du 10 au 14 septembre 1997)*, 197-205.
- MOREU-REY, E. 1970, Pedres decorades de Passanant, *Boletín Arqueológico* 69-70, 135-140.
- MUÑOZ, A. M. 1965, *La cultura neolítica de los sepulcros de Fosa*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- PETIT, M. À. 2001, Els primers pagesos i ramaders, Giralt, J. (coord.), *La Noguera antiga. Des dels primers pobladors fins als visigots*, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Museu de la Noguera i Ajuntament de Balaguer, 46-61.
- PHILIPPON, A. (dir.) 2002, *Statues-menhirs. Des énigmes de pierre venues du fond des âges*, Rodez, Éditions du Rouergue.
- RAURET, A. M. 1965, Las placas de pizarra de la cultura megalítica catalana, *Pyrenae* 1, 59-71.
- RIBAS, M. 1952, *El poblament d'Ilduro*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; 12.
- RIPOLL, E., BARBERÀ, J., LLONGUERAS, M. 1965, *Poblado de Puig Castellar (San Vicente dels Horts, Barcelona)*, Madrid, Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas, Excavaciones Arqueológicas en España; 40.
- ROCAFORT, C. 1910, *Provincia de Lleyda, Carreras i Candi, F. (dir.), Geografia general de Catalunya*, Barcelona, Establ. Editorial d'Albert Martín.
- ROSILLO, R., TARRÚS, J., PALOMO, A., GARCIA, R. 2010, Les esteles amb banyes de la Serra del Mas Bonet (Vilafant, Alt Empordà) dins de l'art megalític de Catalunya. *Cypsela* 18, 43-59.
- SANTOS GENER, S. 1948, Dolmen con insculturas en Arroyo de las Sileras (Córdoba, Espejo), *Crónica del IV Congreso Arqueológico del Sudeste Español*, Elx.
- SERRA VILARÓ, J. 1927, *La civilització megalítica a Catalunya. Contribució al seu estudi*, Solsona, Museum Archaeologicum Dioecesanum.
- SERRA VILARÓ, J. 1950, Insulturas dolménicas, *Boletín Arqueológico*, Any L, Època IV, fasc. 31, 114-122.
- SERRES, J. P. 1997, *Les statues-menhirs du groupe Rouergat*, Rodez Musée Archéologique de Montrozier, Guide d'archéologie; 4.
- SERRES, J. P. 2002, Les statues-menhirs du groupe rouergat, Philippon, A. (dir.), *Statues-menhirs. Des énigmes de pierre venues du fond des âges*, Rodez, Éditions du Rouergue, 54-91.
- SERRES, J. P. 2006, Pour en finir avec l'Objet des statues-menhirs, *Actes du colloque Hommes et passé des Causses. Hommage à Georges Costantini. Actes du colloque de Millau (16-18 Juin 2005)*, Toulouse, Archives d'Écologie Préhistorique, 311-314.
- SHEE TWOHING, E. 1981, *The megalithic art of Western Europe*, Oxford University Press, Oxford.
- SPINDLER, K. 1995, *El hombre de los hielos*, Barcelona, Galaxia Gutenberg i Círculo de Lectores.

- TARRÚS, J. 2002, *Poblats, dòlmens i menhirs: els grups megalítics de l'Albera, Serra de Rodes i Cap de Creus*, Girona, Diputació de Girona.
- TARRÚS, J. 2003, Els constructors de megàlits a Catalunya: cistes i dòlmens entre els mil·lennis V-III cal. aC, *Cota Zero* 18, 54-75.
- TILLEY, C. 1996, *An Ethnography of the Neolithic: early prehistoric societies in southern Scandinavia*, Cambridge, Cambridge University Press.
- TORRES, M. (coord.) 2004, *Megalitisme, gravats i cupuliformes. L'imaginari de l'home prehistòric. Actes de la XXIV Jornada de treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent (Artesa de Segre, 2003)*, Guissona, Grup de Recerques de les Terres de Ponent.
- VAN BERG, P.-L., CAUWE, N. 1995, Figures humaines mégalithiques: histoire, style et sens, Casini, S., De Marinis, R. C., Pedrotti, A. (eds.), *Statue-stele e massi incisi nell'Europa dell'Età del Rame*, *Notizie Archeologiche Bergomensi* 3, 21-66.
- VIDAL, M. 1911, Otros monumentos megalíticos en Cataluña, *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona* 10/1, Barcelona, Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona, 279-300.
- VILADRICH, J. 1897, *Memòria histórico-descriptiva de la Imágen y Santuario de Nuestra Señora del Milagro de Riner*, Lleida, Imprenta Mariana.
- VILARDELL, R., CASTELLS, J. 1976, Hallazgo de una estela decorada en el Pla de la Calma, *Pyrenae* 12, 181-182.
- VILASECA, S. 1945, Vestigios de un poblado y necrópolis prehistóricas en Riudecols (Tarragona), *Archivo de Prehistoria Levantina* II, 81-86.
- VILASECA, S. 1949, El primer sepulcro megalítico de la provincia de Tarragona. La cista dolménica del Bosc del Pla de la Sala, de Passanant, *Ampurias* XI, 178-186.
- VILASECA, S. 1973, *Reus y su entorno en la prehistoria*, Reus, Asociación de Estudios Reusenses, 2 vols.
- VILASECA, S., PRUNERA, A. 1956, La cueva del Bosquet, en los Motllats, sierra de Prades, *Zephyrus* VII/12, 207-215.
- VILLALBA, M. J., EDO, M., BLASCO, A. 2004, Coveta del Marge del Moro (Begues, Baix Llobregat). Campanyes 1995-1999, *Actes de les I Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, 2001: Comarques de Barcelona 1996-2001*, vol. I, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 91-114.